

कुणीसं म्हटलंय—कसा मी ? कसा मी ? कसा मी ? कसा मी ? जसा मी तसा मी असा मी असा मी !...खरं सांगू का ? हे कुणीसं वगैरे काही म्हटलेलं नाही. मीच म्हटलंय. पण कुणीसं म्हटलंय असं म्हटल्याशिवाय तुम्हीही कान टवकारून काय म्हटलंय ते ऐकलं नसतं. हे असंच आहे. जगात काय म्हटलंय यापेक्षा कुणी म्हटलंय यालाच अधिक महत्त्व आहे हे मला कळून चुकलंय. थोर माणसंदेखील फार काही निराळं म्हणतात असं नाही, पण ती थोर असतात हे महत्त्वाचं. असला कुठलाही थोरपणा चिकटायचा जिथे सुतराम म्हणतात तसलादेखील संभव नव्हता अशा परिस्थितीत वाढलेला असा एक मी आहे. आमच्यात आणि थोरांच्यात अगदीच साम्य नाही असं नाही. गोब्राह्मणप्रतिपालक छत्रपतींप्रमाणं माझ्याही जन्मतिथीविषयी दुमत आहे. आईचं मत होतं की माझा जन्म कार्तिकी एकादशीला झाला. बाबा म्हणायचे, “छयाः, आषाढी एकादशी होती.” एकादशी होती हे नक्की. कारण उपास घडलेला दोषांनाही आठवत होता. माझ्या जन्मतारखेविषयी आई-बाबांचं भांडण लागलं तरी शिवाजीमहाराजांप्रमाणं इतिहासकारांत भांडण लागण्याचं कारण नाही. सुटीशी संबंध आल्याशिवाय तिथीचं भांडण सुरु होत नाही. शिवाजीमहाराजांप्रमाणं माझं लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांशीही नातं जोडता येईल. ते आणि आम्ही एकाच रत्नागिरी जिल्ह्यातले. त्यांचं मूळ गाव—काय बरं ते...काहीतरी बरंचसं आहे बघा...जाऊ दे. आम्ही मूळचे कडमड्याचे. कडमडं हे काही फारशा अभिमानानं उच्चारण्यासारखं गावाचं नाव नाही. पण गावाचं नाव आणि तिथं होणारा आपला जन्म ह्या दोन्ही गोष्टी आपल्या हातांत योज्याच असतात ? आमचं घराणं जोश्यांचं. आमच्या पूर्वजांनी स्वतःचं भविष्य सुधारण्याऐवजी दुसऱ्यांच्या कुंडल्या पाहण्यात हयाती घालवल्या. भिक्षुकी हा मुख्य धंदा आणि मुंबयच्या हायकोडतापर्यंत भाऊबंदकीची भाडणं नेणं हा जोडधंदा. कडमड्याच्या जोश्यांच्या दिवाणी दाव्यांवर रत्नागिरीच्या

अनेक वकिलांचे संसार उभे राहिले. आपापल्या गडग्यापलीकडे उभे राहून कडमड्याचे जोशी एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढीत. या भांडणांचं भरतवाक्य बहुधा “बरवाद झालो तरी बेहत्तर! पण विलायतेहून बालिष्ठर आणून मुंबयच्या हायकोडतांत धिंड नाही काढली तुझी तर बाप म्हणून गंगाधर जोश्याचं नांव नाही लावणार!” आता या भरतवाक्यात कधी गंगाधर जोश्याचं नांव नाही लावणार, कधी विश्वंभर जोश्याचं नांव नाही लावणार एवढाच नावापुरता फरक व्हायचा. एरव्ही चाल तीच. मग दोवेही भाऊवंद आपापल्या बिहिरीतून भडाभडा पाण्याच्या कळश्या उपसून डोक्यावर ओतीत राग थंड करायचे. गंगाधर, विश्वंभर वगैरे नावं भांडणाच्या, शाळेच्या हजेरीपटाच्या, श्राद्धाच्या किंवा वादी-प्रतिवादीच्या संदर्भातच येत. एरवी पाळण्यातल्या नावाने कुणी कुणाला मोजीत नसे. एखाद्या महादेव जोश्याला महादेव म्हणून गावात कुणी ओळखणं शक्यच नव्हतं. तो सान्या कडमड्यात लहानापासून थोरापर्यंत टकल्या जोशीच. किंवा त्याचा भाऊ हरी जोशी हा बाथक्या जोशी. माझं नाव—थांबा, ते नंतर सांगतो. आमच्या वडलांनी कडमडं आणि जोसपण एकदमच सोडलं. राजापूरच्या हायस्कुलातून म्याट्रिक झाले आणि मुंबईला येऊन पोस्टात चिकटले. चिकटले म्हणजे काय, पाकिटाला घांप चिकटावा तसे चिकटले. त्यामुळं माझ्या वडलांना कडमड्याची ग्रामस्थ मंडळी पोष्ट्या जोशी म्हणत. वास्तविक कडमड्याच्या स्वभावाला धरून पोष्टातल्या माणसाला पोष्ट्या म्हणणं हे फारच सौजन्याचं लक्षण होतं. कारण आमच्या चुलत घराण्यातला एक जोशी रत्नागिरीला कलेक्टर कचेरीत पडेवाल्याच्या हुद्द्यावर होता. त्याला सगळे आय० सी० एस० जोशी म्हणायचे. त्या हिशेबानं आमच्या वडलांना वास्तविक एकतर पोष्टमास्तर जनरल, नाहीतर नाटपेड जोशी म्हणायला हवं होतं. अजूनही कधी कडमड्याला गेलो तर एखादा पापणीचे केसदेखील पांढरे झालेला म्हातारा आपले मिचमिचे डोळे आणखीनच मिचमिचे करीत “पोष्ट्याचा काय रे तू?” असं विचारतो.

वडलांनी पोष्टात कारकुनी केली आणि मी तीच परंपरा पुढं चालू ठेवली. त्यांनी पोष्टात नोकरी केली आणि मी मात्र बेनसन जानसन कंपनीत एकदा जो शिरलो तो अजूनही तिथंच आहे. नोकरी लागली त्या दिवशी वडलांनी केलेला उपदेश आजवर पाळत आलो आहे. वडील म्हणाले होते, “ब्रह्मदेवान् ब्राह्मणाच्या नशिबी लिहिल्या गोष्टी दोनच ! एक पळी-पंचपात्री आणि दुसरी दऊत-लेखणी ! तिसऱ्या गोष्टीचें भटांस धार्जिणें नाही. आपली पळी-पंचपात्री सुटली. लेखणी घट्ट धरून ठेव. काय समजलास वेंबऱ्या ?” वास्तविक वेंबऱ्या हे माझं पाळण्यातलं नाव नव्हे. माझं पाळण्यातलं नाव—त्याचं काय आहे, माझ्या आधीची भावंडं जगत नसत. पुष्कळ नवससायास झाले, गंडेदोरे, ताईत—सगळं काही झालं आणि माझा जन्म झाला. म्हणून माझं नाव—बाकी नावात काय आहे म्हणा. आपलं नाव आपल्यालाच

प्यायचे असे किती प्रसंग येतात ? आणि लहानपणी माझ्या खऱ्या नावानं मला कुणीच हाक मारत नसे. सगळेजण बैबऱ्याच म्हणायचे. माझ्या वडलांचीही नावाच्या बाबतीत थोडीशी माझ्याचसारखी हकिगत होती. आजीची मुलं जगत नसत म्हणून वडिलांचं नाव भिकू ठेवलं. पुढं त्यांनीच भिकाजी करून त्या नावाला थोडासा भार-दस्तपणा आणला. माझ्या नावाची खरी गंमत झाली आमच्या लग्नात. वडील निमंत्रणपत्रिका छापण्याच्या विरुद्ध होते. उगीच पत्रिकाधित्रिका छापून पोष्टाची काम नका वाढवू असं त्यांचं मत होतं. त्यामुळं शेवटपर्यंत नवऱ्या मुलाचं नाव गुलदस्ता-तच होतं. आमचं लग्न थेट जुन्या पद्धतीचं झालं. सौभाग्यवतीचं माहेरही कोंकणातच. आम्ही कडमड्याचे जोशी आणि ती मंडळी पोंबुर्प्याची. पोंबुर्प्यांच्या माष्टीच्या देवळात लग्न झालं आमचं. अगदी शाल्लोक्त. मुठीत सुपारी लपवणं, लवंगा तोडणं, रासन्हाणात नवराबायकोंनी एकमेकांच्या अंगावर चारचौघांच्या देखत पाणी उडवणं...सगळं सोपस्कार झाले. पाणी उडवण्याच्या वेळची गोष्ट आठवतेय मला. आमचे एक काका होते. कीर्तनं करीत. आमरण ब्रह्मचारी राहिले. रासन्हाणाच्या वेळी मी आपला बेतानेच पाणी उडवत होतो. उगीच चारचौघांत जिचं आपली पुरती ओळखसुद्धा नाही अशा पोरोच्या अंगावर पाणी कसलं उडवायचं ! ती मात्र जोरजोरात पाणी उडवीत होती. माहेरी बहुधा तिच्याकडे रेडा धुण्याचं काम असावं. मी आपला प्रोक्षण केल्यासारखा चार थेंब टाकीत होतो. आमचा काका खवळला. आणि माझी ती नववधू, सासूसासरे, इतर पाव्हणेरावणे—सगळ्यांच्या देखत ओरडला, “बैबऱ्या, शिंच्या पाणी उडवतोयस का—” जाऊ दे. त्यानं चारचौघांत म्हटलं म्हणून मी म्हणणं बरोबर नाही. बरं, एवढं म्हणून थांबला नाही. स्वतः पुढं आला आणि आमच्या हिच्या डोक्यावर घंगाळ रिकामं केळंन. वर आणि म्हणतो, “बैबऱ्या, बायकोच पाणी पाजणार हो तुला!” काकाची बत्तिशी अगदीच काही खोटी ठरली नाही. आता मला इतक्या लोकांपुढं बैबऱ्या म्हटल्यामुळं आमच्या हिची समजूत झाली, माझं पाळण्यातलं नावच बैबऱ्या. जुना काळ तो. लग्नात हिला चौदावं सरून पंधरावं लागलं होतं. पूर्वीच्या काळी मुलींना एकदम कुठलंही वर्ष लागत नसे. कुठल्याही मुलीचं वय अकरावं सरून बारावं, बारावं सरून तेरावं असंच लागायचं. तर ही लग्नात पंधरा वर्षांची आणि मी असाच आसपास कुठं तरी. दोघांनी मांडवातच प्रथम एकमेकांना पाहिलेलं. त्यामुळं तिला माझं नाव ठाऊक नव्हतं आणि मला तिचं ! आमचा प्रेमविवाह बगैरे नसल्यामुळं ‘प्रिय अमुक अमुक’ हेही नव्हतं. हिनी मला पहिलं पत्र लिहिलं ते शंकराच्या वेळी पहिल्या बाळंतपणाला पोंबुर्प्याला गेली तेव्हा. त्यातदेखील ‘प्रिय पतिराज’ बगैरे भानगड नव्हती. चक्र कुतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार ! आणि आयुष्यात पहिल्यांदाच येणाऱ्या त्या पत्रातलं पहिलं वाक्य होतं— पत्र लिहिणेस कारण की एताना दूधवाल्यास सांगावयास विसरले. सवाशेर दूध काय करायचंय. रोज पावशेर ध्या व त्याप्रमाणे भय्याला सांगा. हापिसात जाताना

स्वयंपाकाच्या खोलीला कडी लावण्यास विसरू नये. शेबाच्याचा बोका येतो. माझी प्रकृती उत्तम आहे. तात्पर्य, लग्न लागलं तरी तिला माझं नाव ठाऊक नव्हतं, आणि पंक्तीत घास देताना प्रश्न आला नाव घेण्याचा. साळकाया-माळकाया भोवती जमलेल्या. तेवढ्यात गुजामावशी “चांगला मोठ्यानं घे—सगळ्यांना ऐकू जाईलसा—बरं का ग आनपूर्णे—” म्हणाली. आमच्या कुटुंबाचं नाव अन्नपूर्णा आहे हे तेव्हा कळलं. माझ्या छातीत मात्र धडधडत होतं, हिला माझं नाव ठाऊक आहे की नाही देव जाणे. तेवढ्यात आमचा तो काका भर पंक्तीत पुन्हा ओरडला, “बेंबड्या, तू रे शिंच्या कशाला नर्वस होतोस ? वर बघ.” आमच्या बायकोनं उखाणा घ्यायला सुखात केली. उखाणा तरी काय नामी काढला होता. “समोरच्या कोनाड्यात उभी विंदमाता, बेंबड्याचं नाव घेते माझा नंबर पयला !” आयुष्यात ह्या अन्नपूर्णेनं भरवलेला पहिला घास घशातच अडकला. तेवढ्यात काका केकाटला, “त्याचें पाळण्यातलें नांव बेंबड्या नव्हे ! धोंडू ! पुन्हा घेस तो उखाणा. खुळी की काय ही ? नवऱ्यास बेंबड्या म्हणते !” मग पुन्हा एकदा ती हिंदमाता कोनाड्यात उभी राहिली. त्या उखाण्याला काय प्रास का यमक काही नाही. समोरच्या कोनाड्यात उभी हिंदमाता—अमक्याचं नाव घेते माझा नंबर पहिला ! कशाचा कशाला पत्ता नव्हता. नाहीतर त्या काळीदेखील बायका काय छान उखाणे घ्यायच्या. “सोन्याच्या ताटात चांदीची वाटी, चंद्रभागा झुरते गणपतरावांसाठी” असले कितीतरी छान उखाणे होते. आमच्या बायकोनं कोनाड्यात हिंदमातेला उभी केली. केरसुणीसारखी ! तात्पर्य, माझं नाव धोंडू ! धोंडूचा धोंडोपंत व्हायला फार वर्षे लागली. नाही म्हणायला अण्णासाहेब कर्ब्यांच्यात आणि आमच्यात एवढं एक साम्य हीच काय ती समाधानाची जागा.

आता तुम्हीच सांगा, धोंडो भिकाजी कडमडेकर असलं नाव घेऊन जगात वावरणाऱ्या माणसाच्या आत्मचरित्रात सांगण्यासारखं काय असणार ? पण आमच्या काकांच्याच कीर्तनातली एक ओवी आठवते. काका कडमड्याच्या रामाच्या देवळात कीर्तन करीत असे. त्याच्या मागून मला कधीमधी टाळ धरावा लागे. सूर द्यावा लागे. काका एकदम “सद्गुरूवाचोनी सापडेना सोय—धरावे ते पाऽऽय” करून आरोळी मारायचा आणि मागं पाहून त्याच सुरात ओरडायचा, “बेंबड्या, शिंच्या सूर देऽऽ ! मेलाऽऽस काऽऽय ?” काका दर कीर्तनात ही ओवी घालायचा, “कीं राजहंसाचें चालणें । जर्गीं जालिया शाहाणे । म्हणोनि काय कवणें । चालोचि नयेऽऽ ! म्हणा पुंडलीक वरदा हारिविडल. जगांत राजहंसाचें चालणें मोठें ऐटीचें झालें म्हणून इतरांनीं काय चालूंच नये कीं काय ? निजामपूरकरबुवा, कवीश्वरबुवा, राशिनकरबुवा आणि बडोदेकरबुवा असतील मोठे, म्हणून दिगंबर कडमडेकरान् कीर्तन करोंच नये कीं काय ?” त्याच चालीवर मी म्हणणार आहे, अनेक थोरामोठ्यांची चरित्रं असतील मोठी, म्हणून आमच्यासारख्या कारकुनानं

आपलं चरित्र सांगूच नये की काय !

मोठ्या लोकांशी आणखी एका बाबतीत माझं साम्य आहे. त्यांच्याप्रमाणं माझ्या बाबतीत अनेकांची अनेक मतं. त्यामुळं मी खरा कसा आहे हे माझं मलाच कळेनासं झालं आहे. खुद्द जन्मदात्याचं माझ्याविषयीचं मत—“कोण बेंबट्या ना, शुंभ आहे.” “रे बेंबट्या” ही हाक आणि साक्षात कोकणी उच्चारंत वोलणं हे आमच्या वडलांनी शेवटपर्यंत सोडलं नाही. बाबांचं मत शुंभ असं, तर आई म्हणायची, “बेंबट्या ना आमचा ! बायकोपुढला नंदीवैल आहे.” बेळगावची मावशी मात्र “हाडाचा गरीब हो” म्हणायची. माय मरो आणि बेळगावची मावशी जगो असं मला वाटायचं. तेवढ्यात आमची आत्या “खालमुंड्या न् पाताळधुंड्या” म्हणून जाई. वास्तविक ह्या म्हातारीला पाटुंगळीला घालून मी बाबुलनाथच्या सत्राशे साठ पायऱ्या चढून श्रावणी सोमवारची लोण्याची आरास दाखवली होती. आता हिला पाटुंगळी घेऊन पायऱ्या चढताना मी मुंडी बर केली असती तर ही म्हातारी नसती गेली पाताळ धुंडीत ? दुसऱ्या एका चुलत आत्यानं “बाकी दिसायला असेना का वेडाविद्रा—पण कुणाच्या अध्यांत ना मध्यांत” असं मत जाहीर केलं होतं. आता कुणाच्या अध्यात ना मध्यात हे सरळ सांगता आलं असतं. त्याला आमचं दिसणं काढायची काहीच आवश्यकता नव्हती. पण माझ्या कुंडलीत निर्मळ तारीफ ऐकून घ्यायचा योगच नाही. आमचा ज्येष्ठ पुत्र चिरंजीव शंकर याचं मत “नारुच्या बाबांपेक्षा आमचे बाबा शक्तिमान आहेत” असं आहे. पण शरयू...शरयू म्हणजे...शंकर, शरयू, उल्हास ...हो, शरयू म्हणजे नंबर दोनची मुलगी. तिने आपल्या आईला माझ्या देखत सांगितलं होतं, “बावळट आहेत बाबा. मिनीचे पपा कसे सूट घालतात छान छान !” कुठल्याही स्वाभिमानी आईनं पोरीच्या तोंडात ठेवून दिली असती. पण ही तिची समजूत घालत होती, “अग, नाही घालत तेच बरं आहे. शोभला पाहिजे ना सूट सूट !” माझ्याविषयी तिचं एकच मत—“वेव्हार म्हणून कशाशी खातात ते कळत नाही तुम्हांला !” घरातला हा प्रकार. बाहेरही अनेक मतं. खुद्द कडमड्याच्या शाळेचे हेडमास्तर शाळेच्या नव्या इमारतीसाठी वर्गणी मागायला पत्ता शोधित आले, तेदेखील काही कारण नसताना आमच्या कुटुंबकविल्यासमोर म्हणाले, “तू कधी मॅट्रिक पास होऊन संसार थाटशील असं नव्हतं हो वाटलं बेंबट्या !” आता हे आमच्या कडमड्याच्या प्राथमिक शाळेचे मास्तर. मी मॅट्रिक होऊन संसार थाटेन असं न वाटण्याचं त्यांना काही कारण होतं का ? काही नाही. पण दिलं आपलं एक मत. तरीदेखील मी विन्मुख घालवू नये म्हणून शाळेच्या इमारतफंडाला पाच रुपयांची मदत केली. असं बागूनदेखील माझ्याकडून अडीचशे रुपये उसने घेऊन आजमितीस त्यांतला दमडाही परत न करणारा आमचा गजा पाथरकर म्हणतो, “धोंड्या जोशी ना, दमडी-दमडीसाठी प्राण टाकील.” शेजारचे गोपाळराव नेने सकाळी परस्पर वर्तमानपत्र पळवतात. नेनीणबाई न चुकता “एवढीशी साखर देता

का शंकरच्या आई ?” इथपासून ते बादली, कपवश्या, काय वाटेल ते मागून नेतात. थर्मा मिटर नेऊन फोडून आणतात आणि गुपचूप फुटकाच ठेवून जातात. आणि एकदा कधीतरी, पेपर वाचून झाल्यावर देतो म्हटल्याबरोबर हा नेने तरातरा आला आणि “धोंडोपंत, शेजारधर्म नावाची एक गोष्ट ऐकून तरी ठाऊक आहे का तुम्हांला ?” असं उलट मलाच विचारून गेला.

ह्या माझ्याबद्दलच्या मतामतांविषयीच्या गलबल्यात मीच हरवून बसलोय. निरनिराळे लोक ज्याप्रमाणं मी कसा आहे या बाबतीत गोंधळात पडलेले दिसतात, त्याप्रमाणं मीही अनेक बाबतीत गोंधळात पडलो आहे. राजकारणच घ्या. आमच्या बेनसन जानसन कंपनीतला चपराशीदेखील मला ऐकवतो, “जोशीशेट, आता अमेरिकेची आणि रशियेची मजा बगा फुडच्या सा मयन्यात ! आता याफुडं अनुयुद्ध टाळण्याचा येकच उपाय—”

“कोणता ?”

“तीच तर मज्जा हाय. हां, हा अग्रलेख वाचा. ह्या फेफरवाल्याचा न् माजा मत्त बराबबर जमता. मागल्या विलेक्षणात त्याचे आणि माजे सगळे घोडे विनमदी आले.”

आता अनुयुद्ध टाळण्याचा एकमेव उपाय ठाऊक असलेला हा दत्तोबा कदम बेनसन जानसन कंपनीत चपराशाचं काम कां करतो ? पण तो मला ऐकवीत असतो आणि मी मुकाश्यानं ऐकत असतो. राजकारणात मी कधी पडलो नाही आणि पडणार नाही. आमच्या वडलांचं आणि आमचं सहसा कुठल्या गोष्टीवर एकमत झालं नाही, पण या बाबतीत जमायचं. ते नेहमी सांगत, “बेंबश्या, आमच्या लोकांच्या दुंगणावर हंटर हवा सदैव. अरे, साहेब आहे तें ठीक आहे. राज्ये करावीत तीं त्यांनीच. साहेब नसता तर पोष्टखातें आलें असतें काय ? पूर्वीं होतें काय पोष्ट हापीस ? येत होत्या काय तारा ? माणूस मेला मुंबईस तर वर्ष वर्ष कळत नसे कोंकणांत. सुतकाचा पत्ता नाही. लग्नेसुद्धां व्हायचीं सुतकांत. हिथें एखादा सख्खा काका मेलेला असायचा. साह्यवान् तारा आणल्या आणि केली कीं नाही वेळच्या वेळीं सुतकाची सोय ? मी सांगतों बेंबश्या तुला. टिळकास नव्हता धंदा. आणि गांधीस तर मुळींच नाही. साधी बालिष्टरी नाही चालली त्याची. काळा कोट शिवतां येईना जुना फाटला तर, तेव्हां राहिला उघडा न् झाला महात्मा !” आता माझं मत बाबांच्या इतकं आत्यंतिक नसलं तरी धोंडो भिकाजी कडमडेकर नावाच्या माणसाला चार लाठ्या मारल्याचा पश्चात्ताप होऊन इंग्रज राज्य सोडून जाईल ह्याच्यावर माझा काही विश्वास नव्हता. हापिसात आमच्या फेदरवेटसाहेबाकडे कधी डोळा वर करून पाह्यची ताकद झाली नाही आमची ! उगीच खोटं कां बोला ? आमच्या लहानपणी प्रभातफेऱ्या निघायच्या. त्या इतक्या पहाटे निघत की आमचे बडील म्हणायचे, “अरे, तिथें मलवार हिलवर साधेंच आपापल्या मडभेस कुशीत घेऊन झोरलाय गाढ ! आणि हिकडे शिंच्यांनो

मुगभाटांतून कांदेवाडीपर्यंत रे कसले लेंगे स्वराज्य लेंगे करतां ? तुमच्या लेंग्याचा नि पंच्याचा साह्यबाच्या प्येटीवर कसलाही परिणाम होणें शक्य नाहीं.” तसे आमचे बाबा विनोद करीत असत अधूनमधून ! सूतबीत काढायच्या भानगडीत मी कधीही पडलो नाही. आणि बाँब करणं वगैरे प्रकरणं जरा जडच. आगीशीच खेळ तो. मला तर धड धो पेटवता येत नाही. कधी प्रयत्न केलाच तर आधी धो भडकतो, आणि मग ही भडकते. राजकारणातला दुसरा भाग म्हणजे भाषणं. तीही सवय नव्हती. लहानपणी बाबांच्या पुढं आवाज बंद आणि लग्न झाल्यावर तोंड उबडप्या-पेक्षा बंद करण्यातच मजा आहे हे कळलं होतं. मात्र भाषणं केली नाहीत तरी ऐकली खूप. चौपाटी, शिवाजी पार्क, कामगार मैदानसुद्धा. आमच्या बाबांचीही मला भाषणं ऐकायला जायला फुल परमिशन असायची. “बेंबड्या, भाषणास जातोस ? जा होऽऽ.” फुकड्यात असायची म्हणून ! ज्ञान वाढावं म्हणून नव्हे. आणि गंमत अशी की मला सगळ्यांची भाषणं पटायची. एखादा हिंदुमहासभेचा पुढारी बोलत असे, “परदास्याच्या शंखला तोडण्यासाठी हिंदुवीरांनी भीमथडीची घोडी अटकेपार नेली. पानपतच्या रणसंग्रामात रणचंडीला लक्ष शिरकमलांचा नैवेद्य अर्पण केला. सिंधुसागरापासून बंगसागरापर्यंत आणि कैलासापासून ते कन्याकुमारीपर्यंत त्रिंशत्कोटी करकरालमुखांतून एकच घोष, एकच गर्जना, एकच ध्यास, एकच भास—हा हिंदु-स्थान हिंदूंचा आहे. आसिंधुसिंधुपर्यंत हिंदुबांधव एक आहे.” चौपाटीवरच्या वाळूत बसल्या जागी मला नुसतं स्फुरण येत असे. त्या तालात लेफ्ट-राइट करीत घरी आलो की बाबा म्हणायचे, “कसला शिंचा हिंदू बांधव ! बेंबड्या, तुझा विश्वंभरकाकाच घे ! सख्खा चुलत बंधू ना तो माझा ? मुसलमान नव्हे, चांगला ब्राह्मण ! घातलनीतच ना आपलें कडमड्याचें वडिलोपार्जित घर स्वतःच्या घशांत ! वर माझ्या हिदस्याचे नारळ आणि कोकमेंदेखील स्वतःच खातोय ना ! अरे, म्हणाय्यास काय जातें आसिंधुसिंधुपर्यंत हिंदू ? जगांत कुणी कुणाचें नाहीं, सांगून ठेवतो !” माझा हिंदुत्वाचा ताप एकदम उतरत असे. निवडणुकीच्या वेळी तर माझी फारच पंचाईत होते. मला सर्वच पुढार्यांची मतं पटतात. इकडे एकजण सांगत असतो, “लोकहो, भांडवलशाहीची पाळंमुळं उपटून काढल्याखेरीज आपला देश सुधारणार नाही. कामगारांची मुलंबाळं उपाशी आहेत. शेतकऱ्यांच्या झोपड्यांतून भूक भूक अशा आरोळ्या ऐकू येताहेत आणि भांडवलदारांच्या हवेल्यांतून नाचरंग चालले आहेत. सांगा, अशा वेळी भांडवलदारघाजिण्या काँग्रेसपक्षाला मत देणार की आम्हांला ? सांगा, बापूजींच्या आत्म्याला हे दैन्य, दारिद्र्य, ही लाचलुचपत, ही लबाडी पाहून काय वाटत असेल ? म्हणा, कामगारपुढारी क्रांतिसिंह बंडू भुसनळे की—” मी हळूच, आजूयाजूला पोलिसविलीस नाही असं पाहून, “जय” म्हणून टाकतो. मी तो बंडू भुसनळे काळा की गोरा कधी पाहिलेलंही नसतं. पण कामगारांचीच काय, कुणाचीही मुलं उपाशीविपाशी राहिलेली मला नाही ऐकवत. कामगारांच्या

गुजरात व्याकुळ होऊन मी येतो आणि दुसऱ्या दिवशी बसचे कामगार संपावर
 जातात आणि मुगभाटातून बॅलाई इस्टेटपर्यंत तंगड्या टाकीत जावं लागल्यामुळं
 माही वधानुभूती माझ्याच पायांकडे जाते. चौपाटीवर काँग्रेसवाला पुढारी भाषण
 करीत असतो. मला हिंदी कळत नाही, पण मुंबईच्या काँग्रेस पुढाऱ्याचं हिंदी छान
 कळतं. एक तर ही आमच्या दूधवाल्या भय्याशी त्या हिंदीत बोलत असल्यामुळं मला
 उचय आहे. हिंदीच्या दुधात बरंचसं मराठी पाणी मिसळलेलं असतं, त्यामुळं ते
 पचायला सोपं. “भाईओ और बहनो, मजदूरोंका दुःख हमकोभी समझता है. नहीं
 समझता है ऐसा है क्या? कोई उपासी रहता है तो हमकू क्या आनंद होता है?
 हमारा लेबर लीडर लोगका हॅबिट है. जबतक तवा गरम है तबतक आपकी पोली
 भाज लेता है. पण संप करेगा तो देशका कितना नुकसान है देखो. देशका ऐसा
 नुकसान होएगा तो पूज्य बापूजीके आत्माको कितना दुःख होएगा? इसलिये हम
 कहता है कि बुवा हमारे भाई मगनलाल शेठको मत देना चाहिये. बोलो, महात्मा
 गांधी की जय!” इकडे पोलिसची भीती नसल्यामुळं मी जोरात “जय” म्हणून
 टाकतो. बिचान्या बापूजींचा आत्मा मात्र शिवाजी पार्कवरून चौपाटीवर, चौपाटीवरून
 कामगार मैदानावर पतंगासारखा उडतोय असं मला वाटतं. प्रत्येक जण आपापल्या
 मांजानं तो पतंग काटायला बघत असतो. कुणाला मत घावं काही कळत नाही.
 त्यामुळं मतदानाच्या दिवशी त्या दिशेनं मी नुसतीच एक चक्कर मारून येतो. त्या
 दिवशी बहुतेक मंडळी विलक्षण प्रेमानं वागतात. आमच्या गल्लीतले गजाननदादा
 मुन्सिपालटीच्या निवडणुकीला उभे होते. त्यांनी तर मला कारण नसताना कडकडून
 मिठी मारली होती. माझं हांड किती चिवट आहे हे त्या दिवशी मला कळलं.
 तात्पर्य, कोणत्याही उमेदवाराला मत न देता, जो निवडून येईल त्याच्या सत्काराच्या
 सभेत पिशवीत चपला घालून सर्वांत पुढं जाऊन बसणं एवढंच राजकीय धोरण मी
 पाळत आलो आहे.

राजकारणाखेरीज इतर सामाजिक चळवळींशी संबंध ठेवणंही मला जमलं नाही.
 चाळीच्या गणेशोत्सवाची वर्गणी मात्र मी नेमानं देतो. ती शंकर, शरयू, उल्हास
 इत्यादी मंडळी खिरापतीच्या आणि पेढ्यांच्या रूपानं सव्याज परत आणतात. साहित्य,
 संगीत वगैरे भानगडींतलं मला अजिबात काही कळत नाही. म्हणजे मी अजिबात वाचत
 नाही असं नाही; पण साहित्याचा जीवनावर परिणाम होतो असं म्हणतात ते कोडं
 काही आपल्याला कळलं नाही. पण हल्ली कोडं सोडवायला साहित्याचा उपयोग होतो
 म्हणतात. तसं असलं तर साहित्याला चार बरे दिवस येतील. माझ्या माहितीतला
 एकमेव साहित्यिक म्हणजे नानू सरंजामे. आमच्या बेनसन जानसन कंपनीत आहे.
 हापिसच्या वेळेत आणि हापिसच्या कागदावर साहित्य लिहीत असतो. आणि लंचच्या
 वेळेला मला वाचून दाखवतो. बेनसन जानसन कंपनी ही साहित्यसेवा करण्यासाठी
 आपल्याला पगार देते असा त्याचा गैरसमज आहे. एकदा माझ्याच डब्यातली पोळी

खाता खाता म्हणाला, “मला गिळायचं आहे ब्रह्मांड!” सारी बेनसन जानसन कंपनी दचकली. वाटेल ते बोलतो. एकदा म्हणाला, “मी झोपतो करून हिमालयाची उशी!” नानू सरंजाम्याला बुटाच्या तळव्यापासून मोजला तरी पावणेपाच फूट उंच आहे. त्याला झोपायला ट्राममघलं आडवं बाकसुद्धा मोठं होईल, तो हिमालयाची उशी करून झोपायला निघाला होता. आपला मराठी माणूस आहे म्हणून सांभाळून घेतो त्याला आम्ही कंपनीत. तसा आमच्या कंपनीत प्रत्येकाचा स्वतःविषयी स्वतंत्र गैरसमज आहे. केशर मडगावकर सिनेमात हिरोइनच व्हायची, ती चुकून टाइपरायटर बडवायला आली. मधू खारकरवर प्रेम करण्यासाठी कंपनी आपल्याला पगार देते अशी तिची समजूत आहे. तशी आमची पंधरावीस माणसांची कंपनी. पण प्रत्येक जण स्वतःला हा समजतो. कसलीही महत्त्वाकांक्षा नसलेला फक्त हाच जीव आहे. मान-कामेशेट तबलजी होणार होते. ते दिवसभर टेबलावर तबला वाजवीत असतात. बेळीअवेळी मला गाडून आपण अमक्या गवयाला कसा खाल्ला ते सांगतात. असला हा नरभक्षक तबलजी गवई लोक जवळ कसा करतात मला कळत नाही. कुशाभाऊ गुळवण्याला कुंडल्या मांडणं आणि लोकांचे हात पाहणं यासाठी कंपनी पोसते. कुणाचाही हात किंवा कुंडली पाहिली की “एवढे सहा महिने जाऊ देत, मग बवा—” एवढं एकच भविष्य त्याला येतं. आप्पा भिंगाड्याला स्वतःचे कान आणि दात कोरण्यासाठी पगार मिळतो. कायकिणी गोपाळरावांचा मुख्य धंदा नवा गुरू शोधणं हा. आमचा मंगेश रुद्रप्पा बोरकर कामात हुषार. पण जगातला सगळा शहाणपणा, इंग्लिश ड्रापिंग आणि अकौंटन्सीचं कसब कारवार ह्या शहरात भरलं आहे अशी त्याची ठाम समजूत आहे. आप्पा प्रधान वास्तविक कायकिणी गोपाळरावांसारखा टायपिस्ट. पण “कायस्थाचं रक्त आहे. इमान नाय सुटणार. पण कोणाकडून वाकडा शब्द नाय ऐकून घेणार.” हे दिवसातून दहादा ऐकवतो. त्याचं आईकडून खंडो बल्लाळाशी, बापाकडून बाजी प्रभूशी, बायकोकडून रंगो बापूजीशी आणि मावशीकडून राम गणेश गडकऱ्यांशी नातं लागतं. मधूनच “सी० डी० पण आमच्या डिस्टंट रिलेटिव्हपैकी आहेत,” असं सांगून स्पेलिंग मिस्टेक्सबद्दल फेदर-बेटसाहेबाकडून रोज शिव्या खात असतो. नोटेवरती सी० डी० देशमुखांची सही आल्यावर यापुढं आपल्याला वाटेल तितक्या नोटा फुकट मिळतील असं त्याला वाटत होतं. त्याखेरीज गोन्साल्वीस, मगनभाई मेहता आणि यस्सार वेंकटसुब्रह्मण्यम असे काही त्रिगरमराठी लोक आहेत. वेंकटसुब्रह्मण्याचा सगळ्यांना तपकिरीसाठी उपयोग होतो. आणि मगनभाई वरियाळी वाटतात. टेलिफोनवरची मिस मेरी डिसोज्जा आम्हां सगळ्यांना कंट्री समजते. गोन्साल्वीस तर शनवारच्या रेससाठी पैसे हवेत म्हणून आठवडाभर कामाच्या टोपल्या टाकतो. सगळी मंडळी आपापल्या नादात असते, तरीही बेनसन जानसन कंपनी आपली चाललीय! शेंड्या आणि जानवी गेली तरी विदुषर्म कसा टिकून राहिला हे जसं मला कोडं आहे, तसंच कुणीही

मान मोडून काम न करता आमची बेनसन जानसन कंपनी कशी टिकली हेही एक कोडं आहे. आणि म्हणूनच हे जग टिकायला कुणीही खास काही करण्याची आवश्यकता आहे असं मला वाटत नाही. चळवळी करणं, संस्था काढणं, निवड-गुकीत भाग घेणं, कविता लिहिणं, गाण्याला जाऊन जाग्रण करणं किंवा तिथं झोप येऊनही आलीच नाही असं दाखवणं असल्या गोष्टींवर माझी श्रद्धाच नाही.

माझ्यासाठी कुणीही कोकिळा कधी गायली नाही. मुगभाटात आंब्याच्या मोसमात कोकिळा न येता 'पायरे हाप्पोस' येतो. वसंत, हेमंत वगैरे ऋतू मुंबईच्या वाटेला जात नाहीत. मुंबईला दोनच ऋतू—उन्हाळा आणि पावसाळा. एक पावसाच्या धारा, नाहीतर धामाच्या धारा. मोर नाचताना मी कधी पाहिले नाहीत. चांदण्याला शोभा असते ही ऐकीव माहिती. जाई-जुई-चमेलीला बहर आलेला मी वेणी-वाल्याच्या टोपलीत पाहिलाय फक्त. आकाशात मेघांची दाटी झाली की मला 'नभ मेघांनी आक्रमिले' वगैरे गणी न सुचता छत्री दुरुस्तीला टाकली पाहिजे हे आठवतं. सागराच्या अफाट विस्ताराचं मला यत्किंचितही कौतुक नाही. कारण मला बोट लागते आणि कोकणात जाताना सागराचा विस्तार एवढा मोठा करायची ह्या विभात्याला काही गरज होतीच का हा प्रश्न विचारीत मी डोकं धरून आलं-लंबू चोखीत रत्नागिरी बंदराची वाट पाहत असतो.

साहित्य-संगीत-कला-विहीन माणूस म्हणजे बिनशेपटीचा बैल असं मला नानू सरंजामे एकदा म्हणाला होता. पण ह्या नानूनच सांगितलेल्या साहित्यिकांच्या लाथा-ळ्यांच्या कथा मी ऐकल्या आहेत. मानकामेशेटनी गवई लोक एकमेकांवर कशी शिंगं खुपसून धावतात तेही सांगितलंय ! साहित्य, संगीत वगैरेची शेपटं लावून अशी शिंगं खुपसणारे बैल होण्यापेक्षा बेनसन जानसन कंपनीत एक तारखेला पडेल ते हातावर घेऊन मान मोडून खड्डेवाशी करणारा बिनशेपटीचा, त्रिनशिगांचा, साधा, सरळ ओझ्याचा बैल होणंच बरं असं मला वाटायला लागलंय !

कसा मी कसा मी हे माझं मला नीटसं कळत नाही. पण ह्या जगात येताना जसा गपचूप आलो, तसा जातानादेखील आपल्या हातून त्या जगाला फारसा धक्का न लावता निघून जाण्याची इच्छा बाळगणारा असा मी एक असामी आहे. आणि म्हणूनच असल्या ह्या माणसाचं नाव रवींद्रनाथ, सुभाषचंद्र, वगैरे नसून धोंडो भिकाजी जोशी कडमडेकर असं असलं म्हणून विषडलं काय ? उलट बरंच आहे. उगीच आडनाव भोसले लावायचं आणि चालवायची पिटाची गिरणी, यात काय अर्थ आहे ?

बाकी चारचौघांपुढे आपण साधे सरळ ओझ्याचे बैल आहोत हे कबूल केलं म्हणजे कसं मोकळं मोकळं वाटतं. पण ह्या ओझ्याचे प्रकार मात्र अनंत आहेत. हापिसातलं

काम हे त्यातल्या त्यात फारच सुसह्य ओझं. त्यातून माझ्या नशिबाला सदैव तिरकं घावायची सवय आहे. साध्या गोष्टीचं ओझं झालं पाहिजे असा काहीतरी संकेतच आहे. जागेपणीची गोष्ट सोडा, झोपेतदेखील कधी सुंदर स्वप्न पडल्याचं आठवत नाही. लोकांच्या स्वप्नात कशा अप्सरा येतात. कायकिणी गोपाळरावांच्या स्वप्नात एकदा साईबाबासुद्धा आले होते. कुणाकुणाच्या स्वप्नात नदीचा रम्य काठ येतो, देवळातून सनईचे सुंदर स्वर येतात, मग कडेवर घागर घेऊन घाटाच्या पायऱ्या उतरत उतरत एखादी सुंदरी येते, घागर ठेवते, हळू हळू...जाऊ दे! लोकांच्या स्वप्नांच्या तपशिलांत आपण कशाला शिरा? आमच्या स्वप्नांत नेहमी गाडी चुकते. आता शाळा सोडून कितीतरी वर्षे झाली; पण अजूनही मला परीक्षेचीच स्वप्नं पडतात. त्यांतदेखील गणिताचा पेपर आहे आणि आपल्याला एकही गणित सुटत नाही हे पेटंट स्वप्न! नशिबाचा गुण, दुसरं काय? आमच्या नशिबाची चाल बुद्धिबळातल्या उंटसारखी तिरकी! अनेकांची सरळ चालणारी नशिबं पाहिली की मला त्यांचा हेवा वाटतो. ठरलेल्या रुळावरून जाणाऱ्या ट्रामगाडीसारखी ही सहा नंबर, सात नंबरची माणसं आयुष्याचा प्रवास थोड्याशा मंदगतीनं करित असतील, पण संसाराच्या शेवटी इष्ट स्थळी जाऊन पोहोचतात. रीतसर रिटायर होतात. पुण्याला घर बांधतात. त्यांना दोन मुलगे आणि दोन मुली अशी बेतशुद्ध संतती असते. त्यांतला एक इंजिनियर होतो, एक डॉक्टर होतो. मुली प्रेमविवाह करून बापाला हुंड्याच्या रकमेतून बाचवतात. जावईदेखील सदगुणी असतात. असल्या लोकांना कॅज्युअल लीव्हसुद्धा रविवारला जोडून मिळते. ह्यांच्या घरचे दूधवाले दुधात पाणी घालत नाहीत. रामा गडी गौरीगणपतीला कोकणात गेले तरी पाचव्या दिवशी परततात. आमचा रामा गौरीला जातो तो शिमगा झाला तरी बेपत्ता. ह्यांचे शिंपी कपडे बिघडवीत नाहीत. आमचा रेडिमेड शर्टदेखील दुकानात अंगाबरोबर बसतो आणि घरी आणल्यावर रामदासीबुवाच्या कफनीसारखा दिसायला लागतो. आम्ही टणटण करून आंगठीनं वाजवून आणलेला नारळ घरी आणून फोडला की कुजका. पुन्हा निघाले दोन कुजक्या वाट्या घेऊन परत करायला! घरी ही ऐकवते, “एक मेला नारळ नाही आणता येत धड!” तिथं वाणी ऐकवतो, “नीट बगून नेयाला काय झाला? आमी काय नारियेल घरी बनवते काय?”

थोडक्यात म्हणजे जीवनाचं सूत्र हे कुठल्याही रिळाला गुंडाळलेलं नसून नुसता घुताऱ्याचा गुंताळा होऊन बसलाय! परवाची गोष्ट. आमची ही मावशीच्या मुलीच्या मंगळागौरीला पार्ल्याला गेली होती. शंकन्यादी वारसही तिच्या मागून गेले होते. हाविवातून येता येता सिनेमाला गेलो. सहसा जात नाही. पण मेट्रो सिनेमा पाहिला नव्हता. वास्तविक जन्म मुंबईत गेला, पण अजून मेट्रो सिनेमा पाहिला नव्हता. आणि ताजमहाल हॉटेल आतून कसं दिसतं तेही अजून पाहिलं नाही. ज्या खिडकी-पाशी गेलो ती अडीच रुपयेवाली निघाली. निमूटपणानं तिकीट घेतलं. वरच्या

मजल्यावरचं तिकीट होतं हे खालच्या डोअरकीपरनं सांगितलं. मी त्याला विचारलं, “सिनेमा सुरु व्हायला किती अवकाश आहे ?” मनुष्यप्राण्याला स्वतःच्या चेहऱ्यावर जितकी बेफिकिरी दाखवता येणं शक्य आहे तितकी दाखवीत तो म्हणाला, “टायम है !” टायम है म्हटल्यावर म्हटलं चटकन एक विडी ओढून टाकावी. पण कधी नाही तो त्या मेट्रो सिनेमात आलो होतो. तिथला तो गारवा, मोठमोठे आरसे, गालिचे, अंगावरून विलायती अत्तरांचे सुगंध फेकीत जाणाऱ्या रेशमी बांधणीच्या बायका, ह्या सगळ्यामुळं नाही म्हटलं तरी थोडा दबकलोच होतो. म्हणून विडीऐवजी सिगारेट घ्यायला गेलो. तिथं सुटी सिगारेट विकत नाहीत. अखल्या पाकिटाची खरेदी झाली. सिगारेट पेटवून काडी कुठं टाकावी ह्या विचारात होतो इतक्यात—टर्न्स! टाईम है म्हणणारा डोअरकीपर दरवाजा बंद करत होता. माझी अखली सिगारेट फुकट गेली. ते दुःख आवरून आतल्या काळोखात शिरलो. दोनतीनदा ठेचकाळण्याचा कार्यक्रम झाला. डोअरकीपर लोक हातातला टॉर्च पेटवण्याऐवजी विझवायलाच जास्त आतुर असतात. आणि आपली नकी खुर्ची कुठली हे दाखवायला त्यांना आवडत नाही. बेवारशी कुऱ्यासारखं आपल्याला काळोखात सोडून ते कुठंतरी नष्ट होतात. मी अंदाजानं कुठंतरी बसलो. शेजारून सुगंध यायला लागला म्हणून काळोखातदेखील चोरून पाहिलं. कुणीतरी बाई बसली होती. मी आपला शक्य तितका अंग चोरून बसलो. इंटर्व्हल केव्हा येतो असं झालं होतं. म्हणजे दुसरीकडे बसलो असतो. तेवढ्यात इंटर्व्हल झाला आणि मागून कुणीतरी खांद्यावर हात ठेवला. बघतो तर ज्या मावसबहिणीच्या मंगळागौरीला ही पारल्याला गेली होती तिचा नवरा ! तेवढ्यात त्यानं काही कारण नसताना “काय, कसं काय ?” असं त्या अनोळख्या बाईकडे आणि माझ्याकडे पाहून अशा इरसाल आवाजात विचारलं की मेट्रोच्या त्या तसल्या थंडीत मला घाम फुटला. डोळ्यांपुढं ब्रह्मांड दिसायला लागल्यावर पुढला सिनेमा कसला दिसतोय ? अर्ध्यावर टाकला आणि चालत घरी आलो. आता त्या मेट्रो सिनेमात काय बायकोला न घेता लोक जात नाहीत ? त्यांच्या शेजारी काय अनोळखी बाया बसत नाहीत ? पण त्यांच्या बायकोच्या मावसबहिणींचे नवरे “काय, कसं काय ?” करायला नसतात.

साध्या करमणुकीचं ओझं होतं. अनेक अडचणी. पोरं फिया काय मागतात, व्ह्या काय मागतात. दूधवाले, घरवाले, कोळसेवाले, दाणेवाले, धोबी आणि डॉक्टर हे षड्रूप तर येमान घालतात. एक तारखेला ह्यांतल एखादा बुवा आजारी पडलाय आणि उशिरा आलाय ? शक्य नाही. ठणठणीत असतात. लोक वर्गण्याच काय मागतात, नळच काय जातात, नाही त्या ठिकाणी रस्तेच काय उकरून ठेवलेले असतात, धोबी कपडेच काय फाडून आणतात, दिव्याचे बल्ब जेवायला बसल्याबरोबर काय उडतात, छयाः ! वरच्या मजल्यावरच्या भाडेकरूंना तर अहोरात्र काही ना काही तरी कुटल्याशिवाय चैन पडत नाही. कुटून झालं की टेबलं, खुर्च्या, कपाटं अशी जंगम

मालमत्ता हलवायला सुरवात होते. हे असले कुटील शेजारी आमच्याच डोक्यावर का बसावे? त्यांनी कुटायला सुरवात केली की धुणी वाळत घालायची काठी घेऊन खालून वरती छतावर आपटायचं काम करावं लागतं. पण त्यांच्या खलबत्यापुढं आमची काठी टिकत नाही. मग ही सांगते, “जा, त्यांना बजावून या. म्हणावं, माणसं आहांत का कोण आहांत? दिवसभर मेळी सारखी ठोक ठोक ठोक—” हे वाक्य खलबत्यात काहीतरी कुटीत ती म्हणते. त्यामुळं मी वर जाण्याऐवजी तळ-मजल्यावरचे भाडेकरू माझी मान पकडायला येतील म्हणून मी वरच्या मजल्यावरच्या भाडेकरूंना दम द्यायला पळतो. आता हे दम देणंविणं माझ्या स्वभावात नाही. तरीही मनाचा घडा करून वर जायला निघतो. वरचे बळवंतरावदेखील तसे बरे आहेत. आता त्यांची बायको दिवसभर मसाला कुटते आणि पोरं खुर्च्यांटेबलांच्या आगगाड्या करतात त्याला ते तरी काय करणार? वरच्या जिऱ्यातच मधे थांबून एक विडी ओढून मी परत येतो. आणि घरात शिरता शिरता “साला समजतो काय स्वतःला! ज्यादा बकबक केली तर ऐकून नाय घेणार...” वगैरे वाक्यं गल्लीतल्या दादाच्या चालीवर म्हणून टाकतो. हिला वाटतं, तिथं आपला नवरा भलताच पेटला होता. पेटली होती माझी विडी, दुसरं काय? पण नवरा म्हणून शेजाऱ्यांशी जाऊन एकदा भांडून येणं हेही एक कर्तव्य असतं. अशी अनेक कर्तव्यं आहेत. त्यांतलं महाभयंकर कर्तव्य म्हणजे तिच्याबरोबर खरेदीला जाणं हे आहे.

बायकोबरोबर खरेदीला निघालेल्या नवऱ्याचा आणि वधस्तंभाकडे नेलेल्या वसंतसेना-घातकी चारुदत्ताचा अभिनय सारखाच असतो. तीच हतबलता. चेहऱ्यावर तीच चिंता. काही फरक नाही. बायकांना ज्या काही गोष्टी फक्त स्वतःलाच उत्तम जमतात असं वाटतं त्यांतली खरेदी ही महत्त्वाची बाब आहे. दोन पैशांचं अळू असो नाहीतर दोनशे रुपयांचा शालू असो, दक्षता तीच. जिकीर तीच. हुज्जत तीच. किंबहुना, दुकानदाराशी हुज्जत घालायची पराकाष्ठेची तयारी हा तर खरेदीशास्त्राचा पाया आहे. तुम्हांला जर बायकोबरोबर खरेदीला जायचं असेल—देव करो आणि असले प्रसंग तुमच्यावर फारसे न येवोत—तर एक गोष्ट प्रथम लक्षात घेतली पाहिजे. “लवकर आटपा ” हे वाक्य चुकूनसुद्धा उच्चारता कामा नये. राग, लोभ, क्रोध वगैरे जिकायची योगसाधना संसारात राहूनदेखील करायची असेल तर बायकोबरोबर खरेदीला जावं.

दुप्यातीप्या हौसेच्या काळात माळ्याच्या दुकानात वेणी विकत घेऊन देण्यापासून त्या खरेदीला सुरवात होते. फुलं निष्पाप असतात, पण वेण्या ही गोष्ट भयंकर आहे. खरेदी नावाच्या गोष्टीतली पहिली झळ तिथं बसायला लागते. आपण आपले मोहून बातो—त्या नाना तऱ्हेच्या वेण्या, वेण्यांची ती वेण्यांहुनही मोहक गिऱ्हाइकं वगैरे

पाहून...हो, आपल्या-आपल्यांत खोटं कशाला बोला ? पण पहिले चटके इथंच बसतात. मला तर टोपलीतली प्रत्येक वेणी चांगली दिसते. सुरुवातीसुरुवातीला मीदेखील हिच्यापुढं जातीच्या सुंदरींना काहीही शोभतं वगैरे विनोद करीत असं. पण पुढं पुढं ह्या सुंदरीनं आपली जात दाखवायला सुरुवात केली. नुसती चारसहा आण्यांची वेणी तास-तास खायला लागली. पुरुषांना आवडलेल्या वेणीचं सौंदर्य बायकांच्या डोक्यांत शिरत नाही. आपल्याला शेवंतीची वेणी आवडली की बायको अबोलीसाठी डोकं धरून बसते. एका अबोलीच्या वेणीसाठी हिच्याबरोबर मी ठाकूरद्वारपासून बनाम हॉल लेनपर्यंत तीन चकरा मारल्या आहेत. वाटेतल्या कुलकर्ण्यांच्या हॉटेलातली भजी हाका मारून बोलवीत असतात. पण काही नाही— अबोली ! शेवटी एकदाची दोन देवळांजवळ अबोली सापडली. मी हुश्र करणार इतक्यात ही म्हणाली, “त्यापेक्षा ठाकूरद्वारच्या दुकानातली चमेलीच ताजी होती. मी बसते दोन देवळांत घटकाभर. लक्षात आलं ना कुठली ती ?” लगेच घूम जाव करून ठाकूरद्वार गाटावं लागलं.

पण ह्या सगळ्या प्रकरणांत सर्वांत गंभीर मामला म्हणजे कापडखरेदी ! बाप रे ! आमची बायको एके दिवशी म्हसकरांच्या दुकानातल्या लोकांसमोर चक्रे मला ‘चिकन’ ध्यायचंय म्हणाली. चिकन ? पोंबुर्प्यांच्या मारुतीच्या देवळातल्या उपाध्याच्या घरात बटाट्याच्या सुक्या भाजीला पक्कान्न मानणाऱ्या कुटुंबात वाढलेली ही बगंभटाची अनूपूर्णी ‘चिकन’ मागायला लागल्यावर मी आधी सोडा मागवला. घरात अजून अंड्याला पत्ता नव्हता आणि चिकन ? कडमड्याच्या पोष्ट्या जोश्याची सून आणि बेंब्रट्याची बायको चिकन खाते हे कळल्यावर सारा रत्नागिरी जिल्हा हादरला असता. मी जोरात ओरडलो, “चिकन ?” म्हसकरांच्या दुकानाला मटणप्लेट हाउस समजली की काय ही ? मला वाटलं, आता म्हसकर कापडवाले मूर्च्छित पडणार. पण घटकाभरातच चिकन हे कापडाचं नाव आहे हे कळलं. म्हसकरांच्या दुकानात त्या दिवशी एक इसम थंडा सोडा पिताना पाहिला का कुणी ? मीच तो ! तशीच एकदा मटणकट म्हणाली. मटणकट ही एके काळी पोलक्याची फॅशन होती. हळूहळू मीही निर्ढावत चाललोय. उद्या हिनी कापडदुकानात जाऊन ‘बोकड’ मागितला तरी मी बोलणार नाही. आता चिकन हे पोलक्याच्या कापडाचं नाव असल्यावर बोकड हे शर्टिंगचं नाव असायला काय हरकत आहे ? एकदा आमच्या शंकन्याला लग्नामुंजीला जाताना घालायला चांगलासा शर्ट शिवायचा म्हणून आठवले शहाड्यांकडे कापड घ्यायला गेलो. तिथल्या एका पोक्त माणसाला हिनी विचारलं, “डब्ल घोडा आहे का हो ?”

“अग, शंकन्याच्या मुंजीला अजून पत्ता नाही आणि वरातीच्या घोड्याची कसली चौकशी करतेस ?” असं म्हणून मी त्या पोक्त गृहस्थांना म्हणालो, “माफ करा वरं का आठवले !”

त्यांनी पाहिलेच नाही. ते शहाडे असतील म्हणून मी गप्प बसलो. पण ते मात्र म्हणाले, “गोविंदा, डबल घोडा घे.”

मग तो गोविंदा रेशमी कापडाचं टाण घेऊन आला. “असल डबल घोडा आहे,” ते म्हणाले. त्यांनी किंमत सांगितल्यावर मात्र त्यापेक्षा खऱ्या घोड्याची जोडी सस्यात मिळेल असं मला वाटलं. मी त्यांना म्हणालो, “अहो शहाडे, लहान मुलाच्या शर्टाला हवंय कापड, त्याला करायचाय काय डबल घोडा! चांगलासा मांजरपाट काढा!”

“तुम्ही गप्प बसा बघू. डबल घोडाच फाडा हो दीड वार! त्यांचं काय ऐकता तुम्ही कुलकर्णी?”

हात्तिच्या. म्हणजे ते आठवलेही नव्हते, शहाडेही नव्हते. आणि मंडळीपैकी होते. त्यांनी रीतसर डबल घोडा फाडायला सुरुवात केली आणि मी तिसरीचकडे पाहण्याला लागलो.

ह्या कापडखरेदीत लुगड्याचा पोत, काठ, पदर, रंग वगैरे बाबतींत आपला जो सल्ला घेण्यात येतो, तो स्वीकारण्यासाठी नसतो हे ध्यानात ठेवलं पाहिजे. एकदा मी असाच हिच्याबरोबर कापडखरेदीला गेलो होतो. हिचं नेहमीप्रमाणं ते हे काढा हो, ते ते काढा हो, चाललं होतं. मी थोडासा इतर गिऱ्हाइकांकडे पाहण्यात गुंतलो होतो. तेवढ्यात ही म्हणाली, “कसं आहे हो अंग?”

मी म्हटलं, “खूपच गोरं आहे नाही?”

“गोरं?” असं म्हणून ही एवढ्यांदा ओरडली की मी ज्या गोऱ्या अंगाकडे पाहत होतो तेदेखील दचकलं. लुगडं हे अंग झाकण्यासाठी असतं अशी माझी समजूत. आता लुगड्यालाही अंग असतं हे मला काय ठाऊक!

नागपूर, महेश्वर, इरकल, इचलकरंजी, कांजीवरम, बनारस, वगैरे गावं पुरुषांचा सूड घेण्यासाठी स्थापन झाली आहेत. एकदा मला ही अशीच म्हणाली होती, “हा पडवळी रास्ता बरा आहे का बैंगणीच घेऊ?”

मला आधी हा रास्ता कोण ते ठाऊक नव्हतं. पण पडवळ ही गोष्ट नावडती असल्यामुळं “हा बैंगणीच बरा दिसतोय,” म्हणून मी एका लुगड्यावर हात ठेवला.

“इश! अहो, हाच तर पडवळी आहे!”

लगेच मी चलाखी करून म्हटलं, “अग, तो नको म्हणून मी त्याच्यावर हात ठेवला. तो बैंगणीच घे.”

“इश, हे कुठलं बैंगणी? हे तर मोरपंखी आहे. त्यांच्याकडची बैंगणी संपली आहेत.”

निमूटपणं तिच्यामागून मी बैंगणीच्या शोधात निघालो.

असले हेल्पाटे खाल्यापासून मी कापडखरेदीला गेल्यावर कुठल्याही पातळाबद्दल तिनं आपलं मत विचारलं की उगीचच विचारात पडल्यासारखा दाखवतो. कपाळाला

काही आख्या घालता आल्या तर घालतो. अधूनमधून नाकसुद्धा खाजवतो. उगीचच “हंSSS” असा सुस्कारा सोडतो. याचा अर्थ पसंत किंवा नापसंत काहीही होऊ शकतो. कोणतीही सूचना स्पष्टपणं करायची नाही.

कापडदुकानांतले नोकरलोक हे गेल्या जन्मीचे योगी असतात, अशी माझी ठाम श्रद्धा आहे. बनारसी शाळू आणि राजापुरी पंचा एकाच निर्विकार मनानं दाखवतात. कसलाही आग्रह नाही. लुगड्यांच्या शेकडो घड्या मोडतात, पण चेहऱ्यावरची घडी मोडू देत नाहीत. त्यांच्यापुढं काहीही बोला. बायका तर काय वाटेल ते बोलतात. “शीः! कसले हो हे भडक रंग!” लुगड्यांच्या दुकानातला माणूस संसारात असून नसल्यासारखा चेहरा करून असतो. निष्काम, निरहंकारी चेहरा! समोरची बाई म्हणत असते, “कसला हा भरभरीत पोत!” हा शांत. गिन्हार्डक नऊवारी काकू असो नाहीतर पाचवारी शकू असो, ह्यांच्या चेहऱ्यावर शुकासारखे पूर्ण वैराग्य असते. समोर शोपनास लुगड्यांचा ढीग पडलेला असतो. कांबळे यांच्या चित्रकला-प्रदर्शनातला मेणाचा माणूस बोलावा तसा, अठरा रुपये—तेवीस बारा—बेचाळीस अशा किंमती हा गृहस्थ, अधोक्षजाय नमः अच्युताय नमः उपेन्द्राय नमः नारसिंहाय नमः ह्या चालीवर सांगत असतो. सगळा ढीग पाहून झाला तरीही प्रश्न येतोच, “—ह्यातलं लेमन कलर नाही का हो एखादं?” एक वेळ तेराला तिनांनी पूर्ण भाग जाईल, पण लुगड्यांची खरेदी आटपली तरी एखाद्या प्रश्नाची बाकी उरतेच. आपली स्वतःची बायको असूनसुद्धा तिच्या चेंगटपणाची चीड येते. पण कापडदुकानातले ते योगीराज शांतपणं म्हणतात, “नारायण, इचलकरंजी लेमन घे.” माणसाला जर क्रोध जिंकायचा असेल तर त्यानं हिमालयात न जाता लुगड्यांच्या दुकानात नोकरी करावी.

हल्ली मला सवयीनं पुष्कळ गोष्टी कळायला लागल्या आहेत. हिला एखादं पातळ पसंत पडलं की नाही ते मी पातळापेक्षा हिच्या चेहऱ्याकडे पाहून सांगू शकतो. हवा असलेला रंग, पदर, किनार हे त्रिकोणाचे तीन बिंदू कधीही जमत नाहीत. तो त्रिकोण जमला तर मॅचिंग खण नसतो. एक तर अमुक एका रंगाचंच लुगडं घ्यायचं असा निर्धार करून निघालेली बाई तेच लुगडं घेऊन दुकानातून बाहेर पडली हे दृश्य मला अजून दिसायचं आहे. आमची हीच काय, पण “कोइमतुरीमचे काही आहे का हो?” असा पुकारा करत येणारी बाई हटकून कोइमतुरी सोडून दुसरंच घेऊन जात असते. पण त्यातल्या त्यात आमच्या हिला काही पडलंच पसंत तर तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारची लकाकी येते. एखादा आवंढाबिंढा गिळल्यासारखं करते आणि हल्ली त्या वाऱ्याबरोबर नाचणाऱ्या बाग्हल्या मिळतात त्या, तशी दोनचारदा मान हलवून, “हे लुगडं जरा बाजूला ठेवून द्या बरं का” म्हणते. तेवढ्यात—

तिसरीच बाई दुसऱ्या योगीराजांना हैराण करित असते. कुटुंब त्या गड्यात लक्ष

वालंत. आणि नेमकं त्या बाईनं पसंत केलेलं लुगडं म्हणा, पातळ म्हणा, दंडिया म्हणा, काय असेल ते हिला पसंत पडतं. दंडिया हा जंभियासारखा मुन्याचा प्रकार आहे अशी माझी समजूत होती. पण तोही लुगड्याचा प्रकार आहे हे मला लग्ना-नंतर कळलं.

थोडक्यात म्हणजे बायकोबरोबर खरेदीला जाताना आपण लोकांच्या मुलांच्या वाढदिवसाला ज्या भावनेनं जातो तसल्या अल्प भावनेनं जावं. दुसऱ्याच्या वाढदिवसामुळं अगदी मनापासून आनंद झालेला इसम मला अजून मेटायचा आहे. तरीही आपण जातो. कर्तव्य म्हणून. तीच गत पत्नीबरोबरच्या खरेदीची. इथं आनंद होण्यापेक्षा, झाला आहे असं भासवण्याला अधिक किंमत आहे. मात्र एका गोष्टीला अजिबात भिऊ नये. पुष्कळदा आपल्याला वाटतं, कुटुंबाच्या चिकित्सक स्वभावामुळं दुकानदार चिडेल, भांडणतंटा होईल; पण दुकानदार चिडत नाही. कारण तोही बिचारा नवरा असतो. त्याची बायकोदेखील खरेदीला गेली की त्याची हीच अवस्था करते. आणि नवऱ्याच्या दुकानातून ती कधीही साड्या नेत नाही. तुम्ही कधी कापडवाल्याची बायको त्याच्या दुकानात खरेदीला आलेली पाहिली आहे? मी नाही पाहिली. आणि खरोखरच एखाद दिवशी अमुक अमुक आणि मंडळीची मंडळी आपल्या यत्नमानांच्या दुकानात आलीच खरेदीला, तर—“तुमच्यापेक्षा त्या लोकमान्यात कितीतरी व्हरायटी आहे.” असं नवऱ्याच्या तोंडावर सांगून लुगड्याच्या ठिगाखाली त्याला गाडून निघून जाईल. स्त्रीस्वभाव स्त्रीस्वभाव म्हणतात तो हाच! तो समजावून घेण्यात निम्मं आयुष्य निघून जातं.

आपल्या एका लुगड्याच्या खरेदीसाठी नवऱ्याचा अर्धाअर्धा रविवार खाणाऱ्या बायका नवऱ्याच्या कपड्यांविषयी मात्र संपूर्ण उदासीन असतात. मला एक साधा कोट आणि शर्ट शिवायचा होता. दीड मिनिटात कापडखरेदी संपली. कारण मळ-जाळ आहे की नाही हे पाहायला किती वेळ लागतो? मी चांगला त्याच दुकानात कोट शिवायला टाकणार होतो, पण विरोधी पक्षानं सूचना उडवून लावली. हळी कुणीतरी ठिगळे नावाच्या शिंप्यानं आमच्या चाळीत धुमाकूळ घातला होता. त्यांनी शिवणकामाचं कॉलेज काढलं होतं. आणि चाळीतल्या निम्म्याहून अधिक बायका त्याच्या त्या एका खोलीत भरणाऱ्या कॉलेजात जाऊन टेलरिंग डिप्लोमा घ्यायच्या नावाला लागल्या होत्या. घरात ‘सुलभ शिवणकला-विज्ञान’, ‘जंपरचंद्रिका’ बगैरे पुस्तकं भाळी होती. आणि हा ठिगळ्या त्यांचा लेखक. स्वतःचं नाव खुशाल आपलं बोकसकर ठिगळे असं छापून पुढं लहानशी इंग्रजी बाराखडी जोडली होती. चाळीत हा असल्या सार्वजनिक साथी नेहमी येतात. मण्यांनी भरलेली बाळं आता जातारी नाही. माशांच्या खवल्यांचे प्रकार झाले. चिंध्यांच्या बाव्हल्या झाल्या.

१७ असा मी असामी

विणकाम तर चालूच असतं. मधेच टोपल्या झाल्या, मण्यांच्या मनीबॅगा झाल्या, सध्या ह्या ठिगळ्याचं टेलरिंग कॉलेज ! त्यामुळं कोट आणि शर्ट त्याच्याचकडे शिवायचं ठरलं. वास्तविक ठिगळ्या हा अत्यंत कंडम शिंपी आहे. पण सध्या त्याची सद्दी होती. त्याखेरीज बायकांनी एक भजनी मंडळ काढलं होतं, हे मला ठाऊक नव्हतं. भजनांना सिनेमातल्यासारख्या चाली लावल्या होत्या. एके दिवशी सकाळी आमचा शंकन्या 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेऽऽवरीऽऽ करऽऽ कटावरीऽऽ' करून नाचायला लागल्यावर मला हादराच बसला. मी म्हटलं, "शंकन्या, कसली गाणी म्हणतोस ?"

"इश्य ! चांगलं देवाचं तर म्हणतोय— " ही म्हणाली.

"देवाचं ? कुणाच्या देवाचं ?"

"अहो, असं काय करता ? रघुवीरकुमारांची चाल आहे."

"कोण रघुवीरकुमार ?"

"उगीच नाही माझ्या मैत्रिणी तुम्हांला भटजी म्हणत !"

"मला भटजी म्हणतात ? कां म्हणून ?"

"हल्लीच्या युगातलं तुम्हांला काही म्हणता काही ठाऊक नाही."

हिच्या तोंडी अलिकडे हे युग-बिग शब्द फार यायला लागले होते. तेवढ्यात शंकन्यानं थ्यांव असा आवाज काढला. बघतो तर कोपन्यात सतार.

"ही सतार कुणाची ?"

"अहो, ही सतार नाही, तंबोरा आहे हा !"

"सतार काय आणि तंबोरा काय ! अर्थ एकच. ताराच खाजवीत बसतात ना ? आणि आपल्या घरी कुणी आणलं हे ?"

"अहो, आमच्या शारदा प्रासादिक मंडळाचा आहे तो. चाळीतल्या भगिनींनी भजन-मंडळ नाही का काढलं ?"

"पण भजनाशी तुझा काय संबंध ?"

तेवढ्यात शंकन्या टेबलावर उभा राहून म्हणाला, "फादर, फादर— " हे एक काटं दिवसेदिवस अवघड होत चाललंय.

"शंकन्या, मला फादरबिदर म्हणशील तर मुस्काटीत मारीन—"

"पण फादर म्हणजे बाऽऽप !"

"तू शिकवतोस हे मला ?"

"तुम्हांला कशाचंच कौतुक नाही."

"अग, पण सतार घेऊन गाणी म्हणत हिंडायचं काय वय आहे तुझं ?"

"ती सतार नाही, तंबोरा आहे तो."

"जे काही असेल ते ! पण नाही त्या भानगडी हव्या आहेत कशाला आपल्याला ?"

“उद्या भक्तिगीतस्यर्धेत ढाल मिळाल्यावर पाहाल.”

“ढाल ?”

“भटजी म्हणतात तुम्हांला ते उगीच नाही. अहो, ही बक्षिसाची ढाल आहे !”

“ते ठाऊक नाही वाटतं मला ? भवानीमातेनी शिवाजीला दिली होती एक भवानी तलवार आणि ढाल बक्षीस ! पण काय ग, हा रघुवीरकुमार कोण ?”

“आमच्या भजनाचे म्यूझिक-डायरेक्टर !”

“भजनाला म्यूझिक-डायरेक्टर ? अग, सिनेमाला ठीक आहे. आम्ही काय भजन ऐकली नाहीत ? आमचे दिगंबरकाका भजनं म्हणत नसत का कीर्तनात ? त्यांना नाही कुठं गरज पडली म्यूझिक-डायरेक्टरची ?”

“ती कसली कोकणातल्या देवळातली भजनं ? भटुरड्यांची ?”

हळूहळू आमची ही इतकी मुंबईकरीण झाली होती की खुशाल भटुरडे वगैरे म्हणत होती. तरी बरं, हिचे काके-मासे परवापरवापर्यंत पोंबुप्यांला यजमानांच्या बरी जाऊन, “म्हणा—मम आत्मना श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त...अचमन टाका—म्हणा, केशवाय नमः” करीत शेंड्या उडवीत हिंडत होते. आणि ही मला विचारते, ती कसली कोकणातली भजनं ?

“मग तुम्ही बायका काय पोर्तुगीज चर्चमचे जाऊन भजनं म्हणणार की काय ? आणि काय ग, तुमचा तो रघुवीरकुमार काय म्यूझिक-डायरेक्टर आहे की ब्यांडवाला आहे ? सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी हे असं म्हणायचं असतं काय ? दिगंबरकाका काय भक्तिभावानं म्हणायचा सुंदर चालीवर—”

“कसल्या चालीवर म्हणायचा सांगा बघू—”

मग मला दिगंबरकाकाची चाल आठवली. बाकी दिगंबरकाका देवळाच्या कळसाला आग लागल्यासारखाच भजनं ओरडायचा म्हणा. पण ह्या रघुवीरकुमाराची चाल म्हणजे रघुमाई विठ्ठलाच्या कमरेला विठ्ठला घालून, गोवा लायनीच्या बोटीत फिरिस्तांव लोक बँजो वाजवून नाचतात तशी, नाचल्यासारखी होती. तेवढ्यात ही कडाडली, “सांगा की तुमची चाल !”

“अग, ओरडतेस काय ? भजन म्हणजे कसा भक्तिभाव हवा. हे काय ! सुंदर तें ध्यान उभें SSSशी !”

“मग ती तुमची कुठली ती चाल सांगा ना !”

सांगा तुमची चाल म्हटल्यावर मी जरा गडबडलो. तसा माझा आवाज मुळात भगदीच वाईट नव्हता. पण गाणं हा काही आपला प्रांत नाही.

“आता का गप्प ?” हिने पुन्हा खिजवलंच.

आमचं कडमडेकर जोश्यांचं बाकी काही असो, प्रसंग आला तर आम्ही तोंड दिव्यापिबाय राहणार नाही.

“गप्प काय ? आठवतोय चाल. ऐक, सुंदर तें ध्यान...”

माझ्या गाण्यात मारवाडणीच्या लग्नातल्या मिरवणुकीच्या गाण्याची चाल, कऱ्हेई-वाल्याचं ओरडणं, आणि दगड मारलेल्या कुत्र्याची विव्हळता ह्या तिन्हींचं मिश्रण होतं हे माझं मला कळत होतं. पण प्रश्न इभ्रतीचा होता. मला गाता गाता थांबवून ही म्हणाली, “पुरे, पुरे! कोकणातून काही तारखीर आली की काय असं वाटेल शेजाऱ्यांना—”

“पण फादर, आईचीच चाल मस्त आहे!” शंकन्या ओरडला.

मी त्याच्या मुस्काटीत भडकवायला जाणार तेवढ्यात ठिगळे आले.

“या सऽर” हिनं स्वागत केलं.

सऽऽर? हा ठिगळ्या सऽर? फाटक्या चड्डीलादेखील धड टीप मारता येत नाही ह्या ठिगळ्याला!

“कसं काय साहेब? गुड मॉर्निंग!”

“गुड मॉर्निंग!” मी जरा घुश्शातच म्हणालो. शंकन्याच्या त्या सुंदऽऽर तें ध्यानऽऽ उभें विटेऽऽ नं माझं डोकं उठवलं होतं.

“माफ करा हं मिसिस जोशी, जरा लेटच झाला. लेक्चर संपवलं आणि आलो.”

“लेक्चर?”

“आमच्या कॉलेजमधलं! तुमचा प्रिन्स ऑफ वेल्स आला आणि म्हणाला, तुम्हांला बोलावलंय—”

“तेव्हा ना फादर, हे म्हणाले, एवढी विडी संपवतो आणि येतो. होय की नाही ग शरे?”

मग शरी ‘हॉय’ असं म्हणाली. शंकन्याचं बाकी काही असलं तरी तो खरं बोलतो. लगेच ठिगळे म्हणाले, “अरे, विडी नाही बाळ, स्टडी संपवतो म्हणालो मी! आजकालच्या मुलांचं इंग्लिश फारच लूज असतं नाही, साहेब? आपल्या वेळी इंग्लिश काय हाय असायचं नाही, साहेब?”

हा ठिगळ्या केव्हा गेला होता इंग्लिश शिकायला? सूटबीट मात्र मोठा झकास घालून आला होता. स्वतःचे कपडे कुणाकडून शिवून घेतो कोण जाणे! आमच्या कपड्यांचे मात्र झोळणे करून आणतो.

“हं, काय साहेब, सध्याच्या सिच्युएशनबद्दल तुमचं काय मत आहे?”

“कसली सिच्युएशन?”

“पॉलिटिक्समध्ये सध्या जरा—”

“ठिगळे, तुमचा आणि माझा काही संबंध आहे का पॉलिटिक्सशी? मला एक कोट शिवायचा आहे आणि शर्ट—”

“आय सी! मग क्लॉथ आणलाय?”

“आणलाय. अहो, तो क्लॉथ आणा.”

“फादर, मला पण कोट पाहजे.”

“शंकन्या, मला तू फादरविदर म्हणालास तर दात पाडीन. अभ्यासाला बस बघू.”

“स्टडी फिनिश.” शंकन्या म्हणाला. म्हणजे शंकन्याला स्टडी हा शब्द येतो तर! कुठून हे इंग्लिश शब्द शिकून येतो कोण जाणे! हा टिगळ्या विडीच संपवून येतो म्हणाला होता. स्टडीची थाप नंतरची. तेवढ्यात शरीनी आपलं गाणं सुरू केलं.

“आई ड ड, माला कर्ट्स—”

“कर्ट्स नाही म्हणायचं हं बेबी. स्कर्ट—स्कर्ट—”

पण शरी काय, शंकन्याचीच बहीण ती तिनं ठसक्यात सांगितलं, “कर्ट्सच म्हणतात त्याला. वर्च्या मजल्यावर्च्या वागळ्यांच्या रजनीचा आहे तसला.”

लगेच टिगळे खोऱ्या प्रेमळपणानं सांगायला लागले, “अग, स्कर्ट म्हणायचं बरं का बेबी. म्हण बरं—स्क ड ड ट्टे!”

“पण मी कर्ट्सच म्हणतेय. कर्ट्स—कर्ट्स—कर्ट्स—हो की नाही रे शंकर?”

लगेच शंकर “यस, यू इज म्हणिंग द स्कर्ट्स” म्हणाला.

शंकन्याच्या इंग्लिशनं टिगळ्या इस्त्रीचा चटक्या बसावा तसा दचकला.

“काय म्हणालास बाळ?”

“काही नाही. इंग्लिश बोलताहेत ते! शेजारच्या कारट्यांकडून काही तरी ऐकून येतो आणि करतो पोपटपंची! शंकर, अरे तुम्हांला काही अभ्यास, काही वाचन, काही गणित सोडवणं, काहीच नसतं का रे?”

“पण फादर, मला स्काउटचा ड्रेस पाह्यजे!”

“काही मिळणार नाही स्काउटचा ड्रेसबीस!”

शंकन्या भोकांड पसरायच्या घाईला आला होता. मी आपला मधेच हा प्रोफेसर टिगळ्या आता माप घेईल, मग माप घेईल, म्हणून उभ्या पारश्यासारखा थांबलो होतो. ही जी क्लॉथ आणायला म्हणून आत गेली ती छोट्या आवाजावर आवाज काढून ‘सुंदर तें ध्यान’ ही त्या कोठल्या रघुवीरसमर्थाची चाल गात होती. तेवढ्यात टिगळ्या माना डोलवीत म्हणाला, “वा! व्हेरी गुड!”

“काय व्हेरी गुड?”

“कोण, तुमच्या मिसेसच म्युझिक म्हणताहेत ना?”

“हो!”

“वा वा! तुमच्या मिसेसचा नेक फार छान आहे हो!”

“काय छान आहे?”

“नेक—नेक!” स्वतःच्या गळ्यावर बोटांची जुडी करून ठेवीत टिगळ्या म्हणाला.

“नेक छान आहे काय आमच्या मिसेसचा? असू दे!”

मी त्या क्लॉथची वाट पाहत होतो. ही आत गात होती. कारटी हट्ट करीत होती. आमच्या कपड्यांविषयी ही आस्था! आणि आम्हांला मात्र त्या कापड-वाल्याच्या दुकानात श्रीखंडाच्या चकक्यासारखं दांगून ठेवतात. तेवढ्यात एकदाची

खिशातून टेप काढून प्रोफेसर टिगळे कवळी चावत चावत पुढे आले. हे कवळी लावणारे शिंपी माप घेण्यापूर्वी कवळी कशाला चावतात कोण जाणे. आणि कातरीन कापड फाडताना कात् कात् कात् केल्यासारख्या दाढा चावतात. टिगळे पुढं आले आणि म्हणाले, “साहेब, जरा तुमचा जुना कोट घालता का? मेजरमेंटला बरं असतं.”

आली पंचाईत? रविवार असल्यामुळं माझा एकुलता एक कोट धुऊन वाळत टाकला होता. टिगळ्यापुढं मी उघडाबंत्र उभा होतो हेही माझ्या लक्षात नव्हतं.

“अहो, पण कोट ओला असेल.”

“थोडा वेळ घालायचा साहेब!”

मग मी उगीच शर्टही मिजायला नको म्हणून दांडीवरचा तो ओला कोट अंगावर चढवला. तेवढ्यात शंकन्या “माला स्काउटचा ड्रेस” म्हणून ओरडला.

“शंकन्या, आता खरोखर तोंड फोडीन हां, सांगतो.” उघड्या अंगावर ओला कोट घातल्यामुळं मी वैतागलो होतो.

लगेच टिगळे म्हणाले, “साहेब, मी जरा सॉरी आहे. पण तुम्ही आपल्या वॉयशी सायकॉलॉजीला धरून बोलत नाही.”

ह्या टिगळ्याला कपडे शिवणं याखेरीज सगळ्या गोष्टी येतात. सायकॉलॉजी!

“टिगळे, पॉलिटिक्स, सायकॉलॉजी यापेक्षा काजं, अस्तर ह्या गोष्टीत जरा जास्त लक्ष घाला. माप घेता ना? अहो, ओला आहे कोट! बनियनदेखील नाही अंगात!”

तेवढ्यात शंकन्या पुन्हा ओरडला, “स्काउटचा ड्रेस—”

टिगळ्यांनी टेप माझ्याच गळ्यात टाकली आणि पुढं जाऊन सायकॉलॉजीच्या आधारानं शंकन्याची समजूत घालायला सुरुवात केली.

“मास्टर शंकर, असा हट्ट करू नये बाळ. अरे, मी तुला एक कां, चार स्काउटचे ड्रेस शिवून देईन!”

चार ड्रेस शिवून द्यायला टिगळ्यांच्या बापाचं काय जातं? तेवढ्यात शंकन्याची आई आतून क्लॉथ घेऊन आली. तोंडानं ‘सुंदर तें ध्यान’ चालूच होतं. शंकन्यानं लगेच आपली मागणी हेड हापिसात नेली.

“आई, माला स्काउटचा ड्रेससस!”

“खरंच, टिगळेसडर, शंकरला स्काउटचा ड्रेस शिवायचाय. त्याचंही माप घ्या—”

“आणि माला कर्ट्स—”

“पाहिलंत—शरें, बरी आठवण केलीस हो! हिला स्कर्ट शिवायचाय. मी आण-लंय कापड. वरच्या वागळ्यांच्या रजनीचा तुम्हीच शिवलाय ना हो स्कर्ट? छान झालाय, पण तिला बरीक नाही हो शोभत!”

मग वागळ्यांच्या रजनीला स्कर्ट का शोभत नाही या विषयावर टिगळेसरांचा आणि त्यांच्या ह्या शिष्येचा संवाद सुरू झाला. मी आपला मलखांबासारखा मापाची

वाट पाहत उभा होतो तो ओला कोट घालून! उघड्या अंगावर ओला कोट घालायचा ज्यांना प्रसंग आलाय त्यांनाच माझ्या वेदना कळतील. ठिगळ्यांचं लेक्चर चालूच होतं. “कोगाला काय शोभेल, याचा सायकॉलॉजीच्या दृष्टीनं विचार झाला पाहिजे. आम्ही ढीग चांगले कपडे शिवले, पण ज्या बॉडीवर चढायचे ती बॉडी शोपमधे पाहिजे ना? उदाहरणार्थ साहेबांची बॉडी घ्या!”

मी एकदम दचकलो. माझी बॉडी? माझ्या बॉडीला इथं हुडहुडी भरत होती.

“आता साहेबांची बॉडी—आता पाहा, यांची उंची वेताची. छातीपेक्षा पोट पुढं—असतं एकेकाचं. त्यांचा दोष म्हणत नाही मी—”

शेवटलं वाक्य माझ्या संतापलेल्या चेहऱ्याकडे पाहून त्यांनी म्हटलं, हे मला कळत होतं. पण हिनं लगेच पुस्ती जोडली,

“त्यांचा दोष नाही कसा? जिभेवर ताबा नको का, सांगा बरं—इतकं पोट सुटणं बरं नव्हे.”

“खरं आहे. हार्ट—हार्टला वाईट! परवा आमचे एक फ्रेड असेच वारले.”

“अहो, असेच वारले म्हणजे? ठिगळे, मी जिवंत आहे. पण असाच हा ओला कोट घालून उभा राहिलो तर हार्टनी नाही, निमोनियानी मरेन! माप घ्या लवकर.”

“साहेब, नुसतं माप घेऊन कापड फाडलं आणि पुन्हा जोडलं म्हणजे टेलरचं काम संपत नाही. कुणाला काय शोभेल याचा सर्वोत्तम विचार झाला पाहिजे. समाजातली सर्वोत्तम क्रांती—”

मी थक होऊन तोंड उसवल्यासारखा आ वासून त्याच्याकडे पाहतच राहिलो. सर्वोत्तम क्रांती?

“ठिगळे, क्रांतीविंतीचा आपला काही संबंध तरी आहे का? त्यात खूनबीन असतात. अहो, कोटाचा कट निराळा आणि खुनाचा कट निराळा.”

“साहेब, मी सॉरी आहे. क्रांतीची सुरुवात होते पोशाखात. संस्कृती म्हणजे तरी काय?”

ह्या ठिगळ्याला सदेह उचलून गॅलरीतून खाली फेकून द्यावा असा राग आला होता. मी इथं उघड्या अंगावर ओला कोट घालून उभा आणि हा शिंपी मला संस्कृतीच्या गोष्टी सांगतो! एक नुसतं साध्या कोटाचं माप घ्यायचं तिथं सायकॉलॉजी काय, सर्वोत्तम काय, हँ!

मी शेवटी वैतागून ओरडलो, “ठिगळे, कृपा करून कोटाचं माप घ्या!”

“साहेब, नुसता कोट म्हणून भागंतय का? तुम्हांला कसला कोट हवा—”

“ह्या कापडाचा.”

“सॉरी!”

“सॉरी?”

“सॉरीSS. अगदी एस डबल ओ आर ई—सॉरीSS”

“साधं सॉरीचं स्पेलिंग येत नाही तर इंग्लिश कशाला बोलता? एस डबल ओ आर ई म्हणे! एस डबल ओ आर ई नाही, एस् डबल ओ आर वाय—”

“फादर! एस डबल ओ आर वाय नाही, एस ओ डबल आर वाय!” शंकन्यानं दोबांचीही विकेट उडवली.

“शंकन्या, चूप बस बघू! ठिगळे, कशाबद्दल सॉरी?”

“साहेब, ह्या कापडाचा रंग तुमच्या रंगाला शोभणार नाही. काळ्याकुट्ट माणसांना निळा रंग बरा दिसत नाही.”

माझ्या बायकामुलांदेखत हा ठिगळ्या मला खुशाल काळाबिळा म्हणून मोकळा. आठवले शहाडे आणि मंडळीत जर मी हिला तुझ्या मुळातल्या बैंगणी रंगावर लुगड्याचा बैंगणी रंग शोभणार नाही म्हणालो असतो तर पाच मिनिटांत गिरगाव रस्त्यावर आगीचे बंब बोलवावे लागले असते. आणि हा ठिगळ्या इथं मला चक्रे काळाकुट्ट म्हणतो आणि हीदेखील “हे बरीक खरं हो” म्हणून त्याला पुष्टी देते!

“हे पहा ठिगळे, मला चालेल!”

“आपल्याला चालेल साहेब, पण प्रश्न माझ्या इभ्रतीचा आहे. प्रेस्टीज. पी आर इ एस्—”

“जाऊ दे ते स्पेलिंग. पण माझ्या कोटात तुमची कसली इभ्रत?”

“साहेब, पूर्वीचे दिवस राहिले नाहीत. हे पाहा, तुमच्या हातावर मी हे कापड घेऊन दाखवतो. तुमच्या रंगात हा निळा रंग मिक्स होऊन जातो. शिवाय, शर्टाला तुम्ही खाकी कपडा आणलाय. निळ्या कोटाला खाकी शर्ट शोभणार नाही.”

“अहो, प्रश्न शोभण्याचा नाही, टिकण्याचा आहे. असल्या कापडाचा कोट मी यापूर्वी आठ-आठ वर्षे वापरलाय. आणखी आठ वर्षे वापरला असता. पण हिनं तो बोहारणीला देऊन टाकला. आत जाऊन पाहा, फळीवर एक निळी बरणी आहे. पूर्वजन्मीचा माझा निळा कोट आहे तो. शरें, त्यांना दाखव ती निळी बरणी.”

“बाबा, शंकरनी ती फोडली.”

“फोडली? चला, सुटलो. तेव्हा ठिगळे, रंगसंगतीच्या वगैरे लफड्यात न पडता आमचं माप घ्या आणि ह्या कापडाचा कोट आणि याचे शर्ट एकदाचे शिवून आणा.”

“रगावू नका साहेब! पण ह्या कापडाचा फार तर ह्या तंबोऱ्याला गवसणी म्हणून उपयोग होईल.”

ठिगळ्यांचं वाक्य संपायच्या आतच ही ओरडली, “कसं अगदी माझ्या मनातलं बोललां! रघुवीरकुमार म्हणत होते परवा, तंबोरा उबड्यावर टाकू नका, तारा गंजतील.”

“ठीक आहे. तंबोरा नका उबड्यावर टाकू. नवऱ्याला टाका उघडा. अहो, गेले सहा महिने एक कोट वापरतोय मी! परटाकडे टाकायची सोय नाही. नुसता शर्ट आणि

धोतर नेसून हापिसात जायची वेळ आली आहे. कल्पना नाही तुम्हांला ठिगळे—”

“साहेब, वास्तविक तुम्हांला सुरवार आणि लांब शब्बा चांगला शोभून दिसेल!”

“ठिगळे, अहो, बेनसन जानसन नावाच्या इंग्लिश कंपनीत मी सीनियर क्लार्क आहे. हापिसात आम्ही खडबडी करतो. सुरवार घालून तिथं काय बेबंदशाही नाटक करायचंय की आग्याहून सुटका? आणा, सुरवार आणा. तो शब्बा की काय तो आणा. एक तांबडी शिंदेशाही पगडी आणा. आणि गळ्यात घालायला एक लाल पट्टा आणा. जाऊन बसतो स्टुलावर साह्यबाच्या घंटेची वाट पाहत!”

माझ्या ह्या आरडण्या-ओरडण्याचा काही परिणाम झाला नाही. तंबोन्यापासून शरीपर्यंत सर्वांची मापं झाली. मी आपला तसाच उभा. वर पुन्हा ठिगळे विचारतात, “मग साहेब, सुरवारीचं माप घेऊ का?”

“च्या. सुरवार आणा आणि बाराबंदी आणा. घालतो आणि जातो थेट नाटक कंपनीत!”

“नाटक कंपनीत? धोंडोपंत, तुम्ही नाटक कंपनीत?”

सगळ्यांनीच दचकून दारात पाहिलं. हिरवी पॅट, हिरव्या-पिवळ्या फुलांचा बुश-शर्ट, डोक्यावर गुलाम महमद बक्षी छाप टोपी घालून आणि डोळ्याला गॉगल लावून नानू सरंजामे उभा! एवढ्यानं भागलं नाही म्हणून त्यानं जादुगारासारखा खिशातून एक लाल रुमाल काढला. त्याच्या अंगावरची ती भयंकर रंगसंगती पाहून की काय कोण जाणे, प्रोफेसर ठिगळ्या विजारीत झुरळ शिरल्यासारखा पळाला.

“कॅंग्राच्युलेशन्स माय फ्रेंड!” म्हणून नानू सरंजामे माझ्या अंगावर एकदम धावत आला आणि माझ्या कमरेला घालता येईल तितका विळखा घालून त्यानं मला उचलायचा प्रयत्न केला. नानूल अशी अंगाशी लग्नाट करायची फार वाईट खोड आहे. मला नाही आवडत. त्यातून ह्या नानूची उंची नाही धड पाच फूट, आणि मला कसला उचलतो? पण त्याची सवयच आहे ती. एकदा हापिसात चीफ अकाउंटंट बोरकरशी बोलता बोलता लाडात येऊन त्याची गोल टोपीच स्वतःच्या डोक्यावर घातली होती. संतापानं मंगेश रुद्रप्पा बोरकरची कवळी खाली पडली होती.

“धोंडोपंत, कुठल्या नाटक कंपनीत जाता? कॅंग्रेच्युलेशन्स!”

तेवढ्यात शंकन्या, शरी वगैरेंनी गाणं सुरू केलं—

एक होता अंकल नानू, मला म्हणतो काय आणू!

मी म्हणतो बायको आण, चम्बेवाली गोरूपान—

“चूप रे शंकन्या!” आमचा शंकन्या म्हणजे खरोखर प्रॉब्लेम आहे. “कुठून ही गाणी शिकून येतात कोण जाणे—”

“धोंडोपंत, यू आर ए फूल !” आता वास्तविक नानूनं हे शंकन्याच्या देखत म्हणायचं नाही. शंकन्याला सॉरीचं स्पेलिंग येतं, तर काय फूलचा अर्थ समजत नाही !
“धोंडोपंत, तुझ्या मुलांना मी शिकवलं हे गाणं—आय टॉट हिम !”

“वाटलंच मला. असलंच शिकवा. काय होणार ह्या पोरानचं देव जाणे !”

“तुझ्यापेक्षा तुझा हा पोरगा शतपट हुशार आहे.”

“शंकन्या आत जा आणि आईला म्हणावं नानूकाका आले आहेत.”

शंकन्या तिथूनच ओरडला, “आई SS, अंकल नानू कर्मिंग—”

त्याच्या आईचं सुंदर ते ध्यानऽ चालूच होतं. पण शंकन्याचं ओरडणं नेमकं ऐकू गेलं आणि “अय्या SS ! तुम्ही केव्हा आलात नानूभावजी ?” करीत ती बाहेर आली.

“वहिनी, तुम्ही आतापर्यंत आम्हांला पत्ता नाही लावून दिलात, पण ओल्ड वूमन हायडिंग द चिकन बट द मॉर्निंग डझ नॉट स्टॉप !”

नानूचं इंग्लिश आणि शंकन्याचं इंग्लिश ह्यांत फारसा फरक नाही. त्यातून नानू आपल्या मराठी वाक्याची लगेच इंग्रजी आवृत्ती काढतो. पण हिची मात्र समजूत आहे की नानूभावजी काय फाड फाड फाड इंग्लिश वोलतात.

“वहिनी, लपवू नका—डोंट हाइड !”

“अहो, मी काय लपवलंय ?”

“तुमचे हे नाटक कंपनीत जाणार ते ! धोंडोपंत, तुमच्यात नाट्य आहे हे मी ओळखलंच होतं. आय हॅड— !” पुढलं भाषांतर त्यानं नुसत्या हातवाण्यांनी केलं.

“अरे पण नानू, माझं ऐक—”

“आता नो ऐक बिझनेस. आता प्रत्यक्ष पाहीनच ! आय शॅल सी ! पण तुझं नाटक पाहण्यापूर्वी हे माझ्या नाटकाचे फुकट पास ! वहिनी, सहकुटुंब सहपरिवार यायचं ! मास्टर शंकर, अंकल नानूच्या नाटकाला येणार की नाही ? से यस !”

शंकन्याचं काय जातं यऽऽस म्हणायला ! नानू सरंजामे ह्या इसमाचं लग्न झालेलं नाही, त्यामुळं तो वाटेल तिथं वेजबाबदारपणानं बोलतो. साक्षात वायकापोरांपुढं फुकट पास म्हटल्यावर काय विचारता ? आमच्या हिनं तर ‘दिवाळि दिवाळि आऽऽ आऽऽ’ म्हणायचं तेवढं शिल्लक ठेवलं होतं.

आमच्याच हापिसची स्टेशनरी वापरून लिहिलेलं ते नाटक ह्याखेरीज नानूच्या त्या नाटकाशी माझा संबंध नव्हता. पण नानूनं लगेच “वहिनी—माझं हे पहिलं नाटक, वहिनी, मी तुम्हांला आणि माझ्या ह्या ज्येष्ठ मित्राला अर्पण करणार आहे—माझं हे पहिलं अपत्य मी तुम्हांला देतोय.”

जणू काय आमच्या घरात अपत्यांची संख्या कमी होती म्हणून नानूनं हे एक अपत्य आणून सोडलं होतं.

“वहिनी, आज सारा समाज माझ्या विरुद्ध आहे. अशा वेळी माझ्या...माझ्या

पाठीशी जर कुणाच्या आशीर्वादाचं बळ असेल तर ते तुमच्या ! तुम्ही आणि धोंडोपंतांनी जन्मदात्या आईबापांपेक्षा—” असं म्हणून नानून त्या लालभडक हातरुमालानं नाक पुसलं. इतका भावनाप्रधान प्रसंग गुदरल्यानंतर त्याच्या नाटकाला जाणं भागच होतं !

मी हे सहकुटुंब सहपरिवार बाहेर जाण्याचे प्रसंग शक्य तितके टाळतो. ह्या सगळ्या लबेद्यासकट नुसता चाळीपुढला रस्ता ओलांडायचा म्हटला तरी जीव मेटाकुटीला येतो. शंकन्याला आणि शरीला ह्या फूटपाथवरून त्या फूटपाथवर नेऊन उभं केलं आणि हिला आणि बाकीच्यांना आणण्यासाठी फूटपाथ-ओलांडला की मागून शंकन्या हजर ! तिकडे शरीनं हलकळोळ केलेला असतो. रस्त्यातली वाहनं आपल्याच अंगावरून गेली पाहिजेत अशा हट्टानं पोरं सैरावैरा धावतात. फूटपाथवर विकायला मांडलेली प्रत्येक वस्तू आपण पाहिलीच पाहिजे असा हिचा आग्रह असतो आणि आपला बाप हा कुबेराच्या जामदारखान्यावरचा मुख्य अधिकारी आहे अशी पोरांची समजूत असते. त्यामुळं गिरगावातल्या त्या गर्दीत “मला फुगा—मला रीबीन—” अशा घोषणा चालू असतात. शिवाय, रस्त्यातून जाणाऱ्या प्रत्येक बाईकडे ती दिसेनाशी होईपर्यंत पाहत राहिलंच पाहिजे अशी हिची कल्पना आहे. बाकी बायका बायकांच्याकडे जितक्या निरखून पाहतात तितके पुण्यातले पेन्शनरदेखील नाही पाहत. शिवाय, नुसतंच पाहणं नाही. “केसांच्या बवा कशा झिपन्या सोडल्यायत—”, “पदर पाहिलात ?” आता मला सांगा, जरी आपण पाहिला असला तरी स्वतःच्या बायकोला “हो, पाहिला पदर.” असं सांगेल का कोणी ? बरं, तसं सांगितलं तर लगेच “शोभत नाही हो या वयात !” हे वर आहेच ! “आपण नाही बुवा पाहिला.” असं म्हटलं की “लक्षच कुठं असतं तुमचं मुळी—आपल्याच नादात असता !”

आता अशा ह्या गोंधळात निभवायचं मोठं कठीण असतं. थोडक्यात म्हणजे मुलं सैरावैरा, फूटपाथवरच्या दुकानांच्या आसपास रेंगाळत जाणारी पुत्रवत्सला आणि तिकीट हरवायला आणि चेकर यायला गाठ पडल्यावर होणारा चेहरा घेऊन चाललेला पुरुष असा मेळा गिरगाव-ठाकूरद्वारच्या भागात आढळला की तो आमचा आहे हे ओळखावं ! म्हणून हे सगळं खिल्लार सांभाळीत कुठं जाणं नको होऊन जातं. कोलंबस भले अमेरिकेला जहाज घेऊन गेला असेल ! पण त्यास म्हणावं आमचा कुटुंबकबिला घेऊन एकदा विजयदुर्ग लायनीनं हणैपर्यंत जाऊन दाखव ! हो !

चाळ ही एक अशी काही अचाट वस्ती असते की तिथं धुलक गोष्टींची एकदम घटना होते. आम्ही फुकट पासावर नाटकाला जाणार याची जाहिरात मूळ नाटकाच्या जाहिरातीपेक्षा जास्त झाली. जो तो “काय नाटकाला जाणार म्हणे तुम्ही ?” असं विचारायला लागला. जणू काय बायकामुलांसकट मी नाटक कंपनीत पळून जाणार होतो. मला खरं तर नाटका-सिनेमाची आवड नाही. पण नाटका-सिनेमाला माझा

विरोधही नाही. खरं म्हणजे माझा कशालाच विरोध नाही. थेटरापुढल्या माणसांच्या रांगा पाहून मला त्यांच्या चिकाटी, रिकामपण वगैरे सद्गुणांचा हेवा वाटतो. आपली आणि ज्याची ओळखसुद्धा नाही अशा कुटल्यातरी अ कुमाराचं व कुमारीशी लग्न झालं काय, न झालं काय, मला त्याचं सोयरसुतक नसतं. लग्नापूर्वी बागेतून गाणी म्हणत हिंडणारा हीरो पाहिला की “लग्नानंतर हिंगाची डबी, कटीलिंबाचा पाला, स्टोची पीन, स्प्रिटचं लायसन्स, दुधाचं कार्ड यांच्या मार्गं हिंडताना कुठली रे बाबा गाणी म्हणणार ?” असं मी त्याला मनातल्या मनात विचारून घेतो. शिवाय, सिनेमातले ते प्रचंड बंगले, त्या लांबलचक मोटारीं, आणि एकूणच ते सगळं ऐश्वर्य पाहून आमची आम्हांलाच लाज वाटायला लागते. आपल्या पैशांनी दुसऱ्याची श्रीमंती बघायचा हा धंदा सांगितला कोणी ? त्यातून त्या नट्या डोळ्यांच्या पापण्या पिट पिट पिट पिट करित “जिंदगीमें जो कुछ मैंने देखा वह मेरी दिलकी महोव्वत कू परेशान ” असं काही काही बोलायला लागल्या की माझा जीव गुदमरतो. लगेच तो हीरो निम्म्याहून अधिक केस नाकापर्यंत ओढून, पोटात मुरडा धरल्यासारखा “आज मेरेSSS” करून कळवळायला लागला की मला मळमळायला लागतं. आमची ही मात्र सूं सूं करत रडतेदेखील. एक तर मला ते लोक हिंदीत काय बोलतात ते नीटसं कळत नाही. बरेच दिवस ‘चष्मेबद्दूर’ म्हणजे चष्मा लावणारा रावबहाद्दूर अशी माझी समजूत होती. आमचा शंकां म्हाणतो काहीतरी चष्मेबद्दूरSSS...

नाटकाची आवड आमच्या वडलांना फार ! लहानपणी मला घेऊन जायचे. संगीत नाटकाची तर मला धास्तीच वाटायची. कृष्ण, अर्जुन, दुर्योधन, रुक्मी, कच-देवयानी, रुक्मिणी, सुभद्रा वगैरे मंडळी हातवारे करून ‘आयायाया’ करून गाणी म्हणायला लागली की एकतर मला धडकी तरी भरत असे किंवा झोप तरी यायची. मग बाबा मला कोपर मारून उठवीत आणि म्हणत, “बेंबट्या, ऊठ—चंद्रिका सुरू झाली, ऊठ—” आणि ती चंद्रिका एकदा पुनवेला सुरू झाली की अवशेषपर्यंत संपतच नसे. तो धैर्यधर हँ हँ हँSS यँ यँ वSSऑँSSऑँ चंद्रिका, वँ यँ यँ यँ चंद्रिका करित दळण घालायचा ! गाणं संपलं की मात्र माझ्यासारखे बरेच लोक खूप होऊन टाळ्या बाजवीत. आमची आणि आमच्या वडलांची पिटातली शीट ठरलेली. तिथून वडील ओरडत “वन्स मोSSS” आणि तो लेकाचा पुन्हा चंद्रिका सुरू करायचा. त्या गाणाऱ्याइतकाच आमच्या वडलांचाही आवाज तयार होता. पिटातून ओरडलेलं थेट नटापर्यंत पेकू जाई. असल्या ह्या नाटकांना मला ते नेहमी घेऊन जायचे आणि दरवेळी “बेंबट्या, नाटक रात्रभर चालेल उगीच भूकबीक लागली म्हणशील तर थोतरिन ! सांगतो !” अशी दमदाटी करायचे. खुशीत आले की नाटकातली गाणी म्हणत. पण स्वकुलतारकसुता असो की नाथ हा माझा असो, सगळ्या गाण्यांची चाल मात्र सुखकर्ता दुखहर्ताची !

एकदा मात्र स्टेजवरच्या नटाच्या गाण्याला ते वैतागले होते. सौभद्र नाटक होतं.

त्या नाटकात जो येतो तो आपला गातो, जो येतो तो गातोय. नाटक चालू असताना एक मांजर येऊन गेलं तेदेखील जाता जाता 'मिअँव' करून गेलं होतं. ह्याच नाटकात नारद आला. आता ह्या नारदाचं आणि आमच्या वडलांचं बरं नव्हतं की काय कोण जाणे. तो आल्या क्षणापासून वडलांचं आपलं बसल्या जागी "आज हा का करणार आहे नारदाचें काम—वशाडी येवो ह्या नारदास!" असं चाललं होतं. आजूवाजूचे लोक शूः शूः वगैरे करीत, पण आमचे पिताजी दाद देत नसत. तेवढ्यात त्या नारदानं 'लग्नाला जातो मी' सुरू केलं. आणि अर्धा तास आपला हीच ओळ घेऊन बसला. मधेच तिखट लागल्यासारखा 'सूऽऽक' असा आवाज करायचा आणि लग्नाला जातो मी, लग्नाला जातो मी—एवढंच म्हणायचा. वडलांनी पितातून आवाज लावला, "अरे, कितीदां सांगशील? तिकडे त्या सुभद्रेचें लग्न होऊन तीस पोरदेखील झालें असेल!" त्या दिवशी नारदाच्या गाण्याला आमच्या वडलांनी टाळी घेतली!

नाटक ह्या गोष्टीचा धसका ध्यायला आणखीही एक कारण घडलं होतं. माझा एक मामा नाटक कंपनीत बोर्ड रंगवायला होता. त्याचं बोट धरून लहानपणी मी 'द्रौपदीवस्त्रहरण' नाटकाला गेलो होतो. पहिल्या दोन अंकांनंतर माझ्या त्या धाकूमामांनी मला पडद्यामागं नेलं. बघतो तर ती द्रौपदी आधीच वस्त्रहरण झाल्यासारखी नुसतीच चौळी घालून तंबाखू चौळीत उभी होती. हा पुरुष होता हे बऱ्याच वर्षांनी मला कळलं. दुःशासनाच्या पाठ्यांनं मला जवळ बोलावलं. दुःशासन वगैरे लोक चहा पितात हे मला ठाऊक नव्हतं. मला जवळ बोलावून दुःशासन म्हणाला, "चहा पितोस का बाळ?"

मी म्हटलं, "हो, पितो की—"

"पिऊ नये हो. प्रकृतीला वाईट हो तो!" असं म्हणून स्वतःचा चहा संपवून त्यानं सुपारी कातरायला मुखात केली. तेव्हापासून नाटक हे काहीतरी खोटं प्रकरण आहे असं जे काही मनानं घेतलंय ते आजतागायत.

नानू सरंजाम्यानं घरी येऊन घात केल्यामुळं नाइलाज होता. नकटीच्या लग्नाला येणार नाहीत एवढी विघ्न नानूच्या नाटकाला जाताना आली होती. मुख्य विघ्न म्हणजे चिरंजीव शंकर! त्याची गेल्या दसऱ्याला शिवलेली नवी हार्पेट खुर्चीच्या खिळ्यात अडकून फाटू नये तिथं फाटली. दांडीवरची विजार ओली आणि दुसरी एक होती ती फक्त शाळेतच घालून जाण्याच्या लायकीची. मळखाऊ कापड किती मळ खाऊ शकतं त्याचं ती विजार हे एक आदर्श उदाहरण होतं. मग ही शेजारी शंकन्यासाठी विजार शोधायला निघाली. दुपारची भांडी घासणाऱ्या रामाचा पत्ता नव्हता. त्याला शोधायला मी निघालो. तो समोरच्या चाळीतल्या जिऱ्याखाली गोमूच्या नाचाची प्राकटीस करीत होता. तो "हां आलांच" म्हणून पंधरावीस मिनिटं वाट पाहायला लावून "नारंद बोले हो जरासंदाला हो नारंद बोले हो जरासंदाला—" करीत त्या नाचातली पावलं टाकीत आला. तेवढ्यात ही पलिकडल्या गडबोल्यांच्या

अरविदाची विजार घेऊन आली, आणि इथं नंबर दोनच्या शरयूबाईंनी फ्राकवर चहा सांडला. मग तिला धपाटे झाले. तिचं रीतसर भोकांड पसरणं झालं. सगळी तयारी होऊन बाहेर पडणार इतक्यात चिरंजीव उल्हास यानी शर्ट वर केला. त्याच्या लघू आणि दीर्घ शंकेचा उल्हास आटपला. मग वृंदानी मी खुर्चीवर काढून ठेवलेली बटणं गॅलरीतून खाली टाकली. नूतन या आमच्या शेंडेफळाचं अंग तापल्यासारखं वाटायला लागलं. शिवाय तिचा वेंडबाजा चालू होताच. ह्या संकटांतून उंबरा ओलांडायला तीन वाजले. शेवटी टॅक्सी करायचं ठरलं. मी टॅक्सी आणायला निघालो, तर लगेच शंकन्यानं माझा कोट खेचला. “मी येतोSSS”

“नको! टॅक्सीवाल्याला काय मुंजीचं आमंत्रण द्यायचंय काय तुला घेऊन!” असं म्हणून मी टॅक्सी आणायला निघालो. आपला जन्मदाता टॅक्सी आणायला गेलाय म्हणजे जणू काय गुलब्रकावलीचं फूल आणायला गेलाय अशी कल्पना करून घेऊन माझ्या वारसांनी सगळी चाळ आणून कठड्याशी उभी केली होती. मी टॅक्सी आणून चाळीच्या समोर उभी केली, त्या वेळी चाळकरी बंधुभगिनींच्या चेहऱ्यावरचे बदलणारे भाव पाहून मी टॅक्सी चोरून तर नाही ना आणली अशी मला उगीचच शंका यायला लागली. टॅक्सीत इतक्या मुलावाळांना घेऊन चढणं हे तानाजीलादेखील बमलं नसतं. सिंहगडाचा कडा फार सोपा. शिवाय इथं म्हणजे निराळीच घोरपड गळ्यात बांधलेली असते. सगळ्या कारख्यांना पुढं बसायला हवं. शंकन्यानं तेवढ्यात “पीSSP” करून हॉर्न वाजवला. मी त्याच्या पाठीत धपाटा घालून त्याला ओढून काढला आणि मागल्या सीटवर कोंबून दार आपटलं. तेवढ्यात त्या दारानं माझ्या धोतराचा एक तुकडा मटकावला. टॅक्सी ही बसण्यासाठी नसून आतल्या सीटवर उड्या मारण्यासाठी आहे अशी आमच्या पोरान्चो समजूत होती. त्यातून तो टॅक्सीवाला सरदारजी असल्यामुळं केव्हा फेट्यांत राख घालून चालता होईल हे सांगता येत नव्हतं. आम्ही टॅक्सीत बसलो तरी हिचा पत्ता नव्हता. शंकन्याला तेवढ्यात शंका आली, “फादर, ह्याची दाढी खरी आहे की नाही हो? शरी म्हणते, खोटी आहे.” मी दुर्लक्ष केलं. काही वेळानं चाळीच्या कठड्याशी उभ्या असलेल्या प्रत्येकाला आपल्या भाग्याचा हेवा वाटतोय की नाही याची खात्री करूनच मग आमच्या सौभाग्यवतींनी टॅक्सीत प्रवेश केला. टॅक्सी सुरू झाली आणि कधी नाही तो उन्हाचा काळा चष्मा लावायची मला दुर्बुद्धी झाली.

“मला चष्माSSS” शंकन्यानं हट्ट सुरू केला.

“माSSSल—” शरी.

“माSSSनाSSS” उल्हास.

“माSSSनाशSSSम्माSSS” वृंदा.

शेवटी माझ्याशिवाय प्रत्येकानं तो चष्मा लावला. हा कार्यक्रम संपेपर्यंत थेटर आलं. अजून नाटक सुरू झालं नव्हतं. लोकांचे षोळके बाहेरच उभे होते. जमलेली

मंडळी मात्र भळतीच रंगीबेरंगी होती. तेवढ्यात शंकन्यानं एका बाईच्या पुढं राहून, “शरेऽऽ, हिनी बध राजबेरी लावलीय तोंडाला।” असं म्हणून मला घोळात टाकलं. शंकन्याचा आणि माझा काहीच संबंध नाही अशा तटस्थतेनं मी तिसरीचकडे पाहत उभा राहिलो. बाकी शंकन्याचंही फारसं चुकलं नव्हतं. कारण नाटक पाहायला आलेल्या मंडळींनी जर इतकी रंगरंगोटी केली होती, तर प्रत्यक्ष नाटकातल्या नटनटींनी काय केलं असेल असा मलाही प्रश्न पडला होता. ह्या सगळ्या घोळक्यात आमचं कुं म्हणजे बिलायती फुलांच्या गुच्छात मेथीची गड्डी टाकावी तसं दिसत होतं.

इतक्यात घंटा वाजली. आतल्या अंधारामुळं की काय कोण बाणे, मुलं बरा बऱ्यापैकी वागत होती. पण माझा हा आनंद फार वेळ टिकला नाही. कारण प्रत्येकाला दुसरं भावंड बसलेली खुर्ची हवी होती. शेवटी रांगेतल्या दोन टोकांच्या खुर्चींवर आम्ही दोघं आणि मधे मुलं अशी व्यवस्था करून आम्ही पडदा वर जायची वाट पाहायला लागलो.

“फादर, पडदा केव्हा वर जाणार ?” शंकन्यानं पहिला बॉल टाकला.

“जाईल, चूप !”

“वर मंजे आकाशापरेंत ?” शरी.

“शुः !” तिकडून ती म्हणाली.

“पडदा वर का जातो हो फादर ?” शंकन्याचा दुसरा बॉल.

“अरे, नाहीतर नाटक कसं दिसणार ?” शक्य तितकं डोकं शांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होतो मी.

“मग खाली का नाय पाडत ?”

“खालीच पाडलाय की—”

“तसा नाही, दांडीवरून धोतर पडतं तसा—”

“गप्प बसा बघू.”

“सांगा ना—”

“मारीन आता !”

तेवढ्यात संपूर्ण अंधार झाला.

“रात्र का हो केली बाबा ?”

“मग घरी गेल्यावर सांगीन.”

“घरी केव्हा जायचं ?”

“पण काळोखात कसं हो नाटक दिसणार बाबा ?”

“सिनेमा नाही का दिसत ?”

“पण हा सिनेमा कुठं आहे ?”

“सिनेमाच आहे नाय का हो बाबा ?”

“ च्यल—नाटक आहे. ”

“ सिनेमाच आहे. ”

पुढल्या खुर्चीवरची माणसं मागं पाहायला लागली. आगामी संकटाची त्यांना कल्पना आली असावी. इतक्यात काळोखातून किनऱ्या उंच आवाजात गाणं ऐकू यायला लागलं आणि शंकऱ्या म्हणाला,

“ कोण रडतंय हो फादर ? ”

पुढच्या रांगेत लहानसा हशा पिकला. पडदा बर गेला. भल्या मोठ्या दिवाण-खान्यात कोणीतरी म्हातारा चहा पीत होता. “ मी खिडक्यांना ते तसले पडदे म्हणत होते ! ” हिनं खालच्या आवाजात म्हणून मला सांगितलं. ते त्या म्हातार्यानं-सुद्धा ऐकलं असेल. म्हातारा तिथं चहा प्यायला लागल्याबरोबर शंकऱ्यानं सुरुवात केली,

“ फादर मला तहान लागलीय— ”

“ मलासुद्धा. ” शरीनं साथ दिली.

“ चूप ! नाटक बघ ! ”

“ नाटक कुठं आहे ? तो बुवाजी तर चहा पितोय ! ”

मी निमूटपणे सगळ्यांना घेऊन बाहेर गेलो, आणि त्यांची तहान भागवली. शंकऱ्याला रासबेरीची तहान लागली होती. शरील आरेंजची. दीडएक रुपयाची तहान भागवल्यावर त्यांना भुका लागल्या. चाकलेटापासून ते बटाटवड्यापर्यंत दोनतीन रुपयांच्या भुका भागवल्या. हे सर्व होईपर्यंत शंकऱ्या हाप्पेंटीतून शर्ट बाहेर काढायला लागला. मला पुढली चिन्हे दिसायला लागली. मी सगळ्यांच्या हातांत एक-एक लालीपाप देऊन हिला बोलवायला अंधारात शिरलो. स्टेजवरून कोणीतरी ओरडलं, “ चालता हो ! ” मी एकदम दचकलो. मवाचा म्हातारा कोणावर तरी खेकसत होता. हिला त्या अंधारात शोधून काढणं बिकट होतं. पण तेवढ्यात नूतनचं ‘ टथॅसस ’ ऐकू आलं आणि काळोखात शब्दवेध घेणाऱ्या दशरथासारखी मी नेमकी खुर्ची हुडकून काढली. थेटरात लोकांनी शूः शूः करायला सुरुवात केली. मी तिला घेऊन पुन्हा बाहेर आलो. बाहेर पोरांनी रणकंदन माजवलं होतं. ही फौज घेऊन पुन्हा आत जायचं मला काही धैर्य होईना. मी म्हटलं, “ चला—खूप झालं नाटक. ”

“ अहो, पण नानूभावर्जीना काय वाटेल ? तुम्ही बसा जरा हिला घेऊन खेळवत. बाबांच्या कले ज्यायच्य का बेबड्या S S ” माझ्या हातात नूतनचं गाठोडं देऊन ती त्या काळोखात शिरलीदेखील !

आतून लोकांच्या टाळ्या, हशे वगैरे ऐकू येत होतं आणि मी आळीपाळीनं उल्लास, शरी वगैरे मंडळीच्या नाड्या सोडीत होतो आणि बांधीत होतो. गौतमबुद्ध घरदार सोडून का निघून गेला हे त्या दिवशी मला कळलं. दुसऱ्या दिवशी नानू मला म्हणाला,

“काय धोंडोपंत, कसं वाटलं नाटक ?”

“तुझ्या वहिनीनाच विचार !”

“काय वहिनी, आवडलं की नाही ?”

“छानच होतं हो ! ह्यांच्यामुळं मला मधलं थोडं चुकलं. पण काय हो नानू-मावजी, तुमच्या त्या चित्रा की काय झालेल्या वाईची साडी कुठं म्हसकरांच्याकडेच घेतली का हो ? ती हो—नवऱ्याला सोडताना नेसली होती ती. मी किती दिवस बघतेय तसली चटणी कलरची साडी. आम्हांला मेला हवा असलेला रंग कधी मिळायचाच नाही !”

सगळं नाटक पाहून हिच्या लक्षात फक्त चटणी कलर राहिला होता, नानूचा चेहरा चटणीत मिजलेल्या भज्यासारखा झाला होता.

ही असली विसंवादी पात्रं घेऊन मी आपला संसाराचा गाडा ओढतोय ! कधी कधी वीट येतो. पण घरी आल्यावर शरी कसला तरी नाचवीच करून दाखवते. शंकऱ्याही ‘हाय दिल तोड लिया’ असं काहीतरी हावभाव करून म्हणतो आणि बरं वाटतं. उगीच संसार सोडून देव देव करावं, साधूबिधूच्या मागं लागावं, असं मला कधीच वाटलं नाही. फारच वैतागलो तर संसार असार आहे असं वाटायला लागतं आणि नेमकं त्याच दिवशी ही कांच्याचं थालिपीठ बगैरे करते आणि वैराग्य मावळतं ! एकूण देवदेवतांचं आणि माझं फारसं कधी जमलं नाही. त्यातून आमचे बडीलही पूजेबिजेच्या मानगडींतले नव्हते. उलट लाडात आले की सांगायचे, “बैबऱ्या, गरमरीत वाटोळा रुपया हाच खरा देव हो ! टीचभर पत्रदेखील दोन दिडक्यांच्या ष्टांपाचा खुराक घातल्याशिवाय जागचें हलत नाही ! काय समजलास ? नाटपेड माणसास देवदेखील पुढें ढकलूं शकत नाही. तस्मात् रामकृपेपेक्षां दामकृपा मोठी ! कसें ?”

लहानपणी दत्तात्रय हा माझा अत्यंत आवडता देव होता. ‘तिन शीऽऽरें सऽहा हातऽ’ असलेल्या दत्ताला माझा दर गुरुवारी दंडवत घडत असे. शिवाय, पेढा हा त्याच्या आणि माझ्या मधला सक्त दुवा होता. पुढं एकदा मला कुत्रं चावलं आणि ‘काखें झोऽळि पूऽढें श्वानऽ’ असलेल्या ह्या देवावरचा माझा विश्वास उडाला. शंकर स्मशानात राहतो हे ऐकल्यापासून मी त्याचीही धास्ती घेतली. मास्तीचं दर्शन आखाड्यातच न्हायचं. पण व्यायाम आणि इतर आरोग्यविषयक गोष्टींचं मला एकूणच वावडं आहे. सरळ दोन पायांवर उभं राहायचं सोडून डोक्यावर उभं राहून आरोग्यच काय पण पोष्टमाष्टर जनरलची नोकरी मिळाली असती तरी मी नाकारली असती. माझ्या लहानपणी पोष्टमाष्टर जनरल हा सर्वश्रेष्ठ पुरुष आहे अशी बाबांनी माझी समजूत करून दिली होती. गव्हर्नर जनरलपेक्षाही पोष्टमाष्टर जनरल

३३ असा मी असामी

३

मोटा ! त्यानं पोष्टच बंद करायचं ठरवलं तर—तर व्हायसरायला विलायतेहून पगाराची मनिऑर्डर मिळणार कशी ?

आमच्या बेनसन जानसन कंपनीत मात्र प्रत्येकाचा एकेक देव होता. टिट-वाळ्याच्या गणपतीपासून तो वडाळ्याच्या गोण्यामास्तीपर्यंत अनेक दैवतांचे आमच्या कंपनीत निम्सीम उपासक होते. पण या सगळ्यांत कायकिणी गोपाळराव हे अग्रगण्य. त्यांचे एक कुणीतरी गुरुदेव होते. कायकिणी गोपाळराव आपलं टायपिंग सोडून सारखे माझ्यामागं लागत. “मिस्टर जोशी, यू टाय ओन्ली वन्स ! आमचं स्पिरिच्युअल सेंटर म्हणजे माइंड बघा कसं काऽऽम अँड क्वाएऽऽट होतं !”

कायकिणी गोपाळराव म्हणजे भलतेच आध्यात्मिक ! हापिसात आले की टाइप-रायटर पुढ्यात घेऊन रोज पाचशे वेळा ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ही अक्षरं टाईप करून काढतात. त्यानंतर मग हापिसचं काम. ते अहं ब्रह्मास्मि असले तर असू देत विचारे. माझं काय जातं ! पण ऑफिसच्या स्टेशनरीचा वापर करतात म्हणून माझं कारकुनी इमान जळत राहतं. दिवसभर काहीतरी पुटपुटत असतात. शिवानंद, नित्यानंद, अनित्यानंद, द्वैतानंद, अद्वैतानंद, स्वानंद, परमानंद—असे अनेक आनंद झाले. मग कुठल्या कुठल्या मठांचे स्वामी झाले. त्यानंतर ए राममूर्ती, बी विष्णुमूर्ती, सी शिव-मूर्तीपासून ते वाय चिक्कमूर्ती आणि झेड दोडुमूर्तीपर्यंत मूर्ती झाले. मग कमीअधिक बाबा झाले, माताजी झाल्या, उमादेवी-ठमादेवी झाल्या, फकीर रामदासी कानफाटे उरफाटे सुरफाटे—नाना प्रकार झाले. शिवाय माउंट मेरी आणि हाजी मलंग आहेतच. पण कायकिणी गोपाळरावांची आध्यात्मिक भूक काही भागत नाही. त्यांना कुठेही गेलं तरी काऽऽम आणि काऽऽएट वाटतं ! त्यांच्या ह्या आध्यात्मिक भानगडीत मला उगीच खेचतात. दत्तानं एकवीस गुरू केले होते म्हणतात. पण कायकिणी गोपाळरावांच्या घरातली भित्तू भित्तू शेकडो गुरूंच्या तसबिरींनी भरलेली आहे. ती पाहून साक्षात दत्तगुरूंनी आपली तिन्ही तोंडं लाजेने खाली घालून कायकिणी गोपाळरावांना “गुरू आहांत” म्हणून बाविसावा गुरू केलं असतं.

एरवी मी कायकिणी गोपाळरावांबरोबर त्यांच्या त्या गुरुदेवाकडे गेलो नसतो. पण अलीकडे एकदोनदा मला चक्रर आल्यासारखं झालं. हापिसच्या डॉक्टरनी हाय ब्लडप्रेसर म्हणून सांगितलं. पण कुशाभाऊ माझी विडी ओढता ओढता म्हणाले, “घोंडोपंत, आय टेल यू—”

हा कुशाभाऊ इंग्लिश कशाला बोलतो कोण जाणे. कुठल्याही वाक्याची आय टेल यू म्हणून सुस्वात करतो. आणि मिनिटभर पुढलं वाक्य जुळवीत विडी ओढायला लागतो.

“घोंडोपंत, आय टेल यू—घिस...काय ? ऑफिस आफ दि डॉक्टर काय ?...” ऑफिसचा डॉक्टर म्हणजे ऑफिस ऑफ द डॉक्टर हे कुशाभाऊंचं खास इंग्रजी ! “काय ? ऑफिस ऑफ द डॉक्टर...काय...इज यूसेस ! दॅट इज टु से, ए डॉकी ! सो—यू गो टु द फॅमिली ऑफ माय डॉक्टर !”